

Е. В. Овчинников

ПЛАСТИКА З ТРИПІЛЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ-ГІГАНТА ТАЛЬЯНКИ (КОМПЛЕКС «СІМ'Я ГОНЧАРЯ 1», РОЗКОПКИ 2011—2017 рр.)

Стаття присвячена аналізу предметів пластики, знайдених на території житлово-виробничого комплексу «Сім'я гончаря 1» з трипільського поселення Тальянки, і їх планіграфії.

Ключові слова: Кукутень-Трипільля, поселення-гіганти, антропоморфна та зооморфна пластика, моделі жител і саней, планіграфія.

Вступ. Трипільська експедиція Інституту археології Національної академії наук України починаючи з 2011—2012 рр. здійснює багаторічну програму з дослідження поселень-гігантів, засновану на даних, отриманих з нових високоточних геомагнітних планів (Круц и др. 2011а; 2013; Chapman et al. 2014). Одним з основних напрямків є широкомасштабне польове дослідження окремих структурних планіграфічних одиниць поселення-гіганта Тальянки, які акумулюють в собі різні за облаштуванням і призначенням типи об'єктів. Такі одиниці (комплекси) розглядаються як відображення окремих груп громади (Корвін-Піотровський та ін. 2019, с. 243—262).

Житлово-виробничий комплекс «Сім'я гончаря 1» розташовувався в західній частині північного сектора поселення. Як окрема планіграфічна структурна одиниця він виділений розривами в забудові єдиної лінії будинків. Будівлі входили в зовнішню лінію споруд, яка оперізує все поселення неправильним овалом. Комплекс складався з п'яти глинобитних жител (площадки 45—47, 50, 51), трьох гончарних горнів («А», «В», «D»), котловану, що складався з декількох заглиблень, і двох невеликих ям. Виробничі та господарські об'єкти були розташовані за 30 м від житлових будівель із західного боку, вже за межами житлової забудови

© Е. В. ОВЧИННИКОВ, 2021

поселення (рис. 1). Дослідження комплексу проходили впродовж кількох польових сезонів (2011—2014, 2016, 2017 рр.). Загальна площа розкопок склала близько 1120 м². Слід зазначити, що настільки велика концентрація різнопланових об'єктів на відносно невеликій площі зафіксована і вивчена в Трипільлі вперше.

Отримані під час розкопок матеріали дають інформацію про конструкцію і функціонування об'єктів різного призначення, житлових, виробничих та господарських. Виявлено велику кількість фрагментів і цілих форм керамічного посуду, предмети пластики, кістяні та кам'яні знаряддя праці, кістки тварин, відходи гончарного виробництва (шлак, рештки розібраних конструкцій горнів, залишки невикористаних запасів сировини). Досліджені об'єкти комплексу і частина матеріалів з нього були вже досить докладно розглянуті в окремих монографіях і статтях (Круц и др. 2011b; 2013a; Kruts, Korvin-Piotrovskiy, Rassmann 2014; Korvin-Piotrovskiy et al. 2016; Корвін-Піотровський та ін. 2018; 2019; Корвін-Піотровський, Овчинников 2020).

Ця стаття присвячена аналізу предметів пластики з об'єктів та території комплексу «Сім'я гончаря 1». До предметів пластики ми зарахували: керамічні антропоморфні й зооморфні фігурки, моделі (макети) будівель, транспортних засобів (саней), макети посудин, дрібні геометричні предмети, прикраси з кераміки, а також невизначені за формою рельєфні виступи, що не є частинами керамічних посудин. Оскільки пластику Кукутень-Трипільля прийнято пов'язувати з ритуально-обрядовою діяльністю, особливу увагу було приділено планіграфічному розподілу предметів пластики на території комплексу. Також була зроблена спроба виділити зони, на яких подібна діяльність могла проводитися.

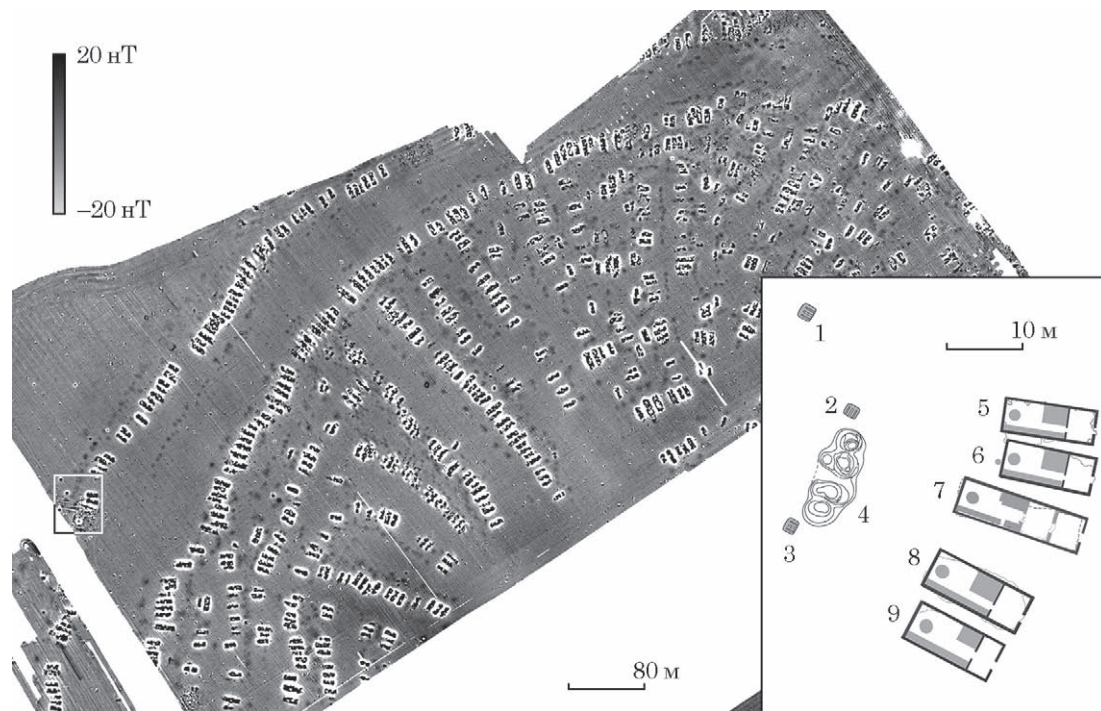

Рис. 1. Тальянки, північна частина поселення, геомагнітна зйомка 2012, дослідження 2011—2017 рр., виділено комплекс «Сім'я гончаря 1»: 1 — горн «А»; 2 — горн «В»; 3 — горн «D»; 4 — котлован; 5 — житло 51; 6 — житло 50; 7 — житло 47; 8 — житло 45; 9 — житло 46

Коротка характеристика об'єктів комплексу. Житлові споруди комплексу (площадки 45—47, 50, 51) розташовані по одній лінії, на відстані від одного до п'яти метрів одна від одної. Довгою стороною будинки орієнтовані по лінії захід—схід, входами будівлі були спрямовані на схід, тобто всередину поселення.

Загальні принципи домобудівництва, планування і внутрішнє облаштування житлових будинків на поселеннях томашівської групи досить стандартні. Це багаторазово підтверджено результатами розкопок (Круц, 1987; Шмаглий, Видейко 2001—2002; Chernovol 2012). Житла були глинобитними на дерев'яному каркасі, в плані мали прямокутну форму. По вертикалі споруди розділені на два яруси — верхній житловий, з додатковим вхідним приміщенням-сіньми, і нижній господарський. Розміри жител комплексу: довжина від 10,6 до 13,0 м, ширина від 3,8 до 5,5 м. Виділялася центральна будівля (житло 47), яка мала додаткову прибудову з боку сіней, що при стандартній ширині близько 5 м подовжувало її до 16,8 м.

У житловому приміщенні (верхній ярус) праворуч від входу розташовувалася піч підквадратної в плані форми, з припечком. Розміри печей в досліджених будинках варіюють від 2 × 2 м до 2 × 3 м. Зліва від входу знаходилось робоче місце для помолу зерна (житла 46, 47, 50). Уздовж довгої лівої стіни розташовувалася вимостка-подіум, пофарбована в червоний колір (житла 46, 47, 50, 51). У дальньому кінці житлового приміщення по центру перебувала округла плоска вимостка-вівтар, орнаменто-

вана тонкими поглибленими лініями (житла 45—47, 50, 51).

Вхідне приміщення верхнього ярусу (сінь) відокремлювалося від житлового стіною-перегородкою, яка фіксується по залишках обрамлення вхідного прорізу. Виділяється нижня частина («поріг»), пофарбована червоним і заполірована (житла 45, 47, 50, 51), а також верхні фрагменти (т. зв. «одвірок»), орнаментовані широкими поглибленими лініями, скомпонованими у вигляді зигзагів, з втиснутими ямками між ними (житла 45, 50, 51). У вхідному приміщенні зафіксовані оформлені глиняними бортиками робочі місця («корита») з зернотерками. У цих же приміщеннях, судячи з концентрації глиняних відтяжок, знаходилися і ткацькі верстати.

На нижньому ярусі могли знаходитися одна-дві глинобитні вимостки (житла 45, 46, 47, 50), заглиблення (житло 51), скупчення посудин, в т. ч. великих (житло 50).

До колекції кераміки, яка походить з житлових будівель комплексу, входять цілі і фрагментовані посудини, фрагменти розвалів посудин, фрагменти частин посудин, окремі черепки. Всього в житлових будівлях було знайдено керамічних предметів і їх фрагментів: житло 45 — 1318 од., житло 46 — 1367 од., житло 47 — 2972 од., житло 50 — 2770 од., житло 51 — 2277 од. Загальна кількість становить 10704 од., причому при підрахунку як одиниця враховувалися кожен уламок з розвалу посудини, кожен одиничний фрагмент, всі цілі посудини або предмети. Не взяті для підрахунку

фрагменти тарних піфосів, які ми розглядаємо як деталі інтер'єру жител, і глиняні відтяжки. Останні належать вже до знарядь праці. Загальна кількість предметів пластики, знайдених в будинках — 20 екземплярів.

Горна («А», «В», «D») для випалювання кераміки в плані мали підпрямокутну форму, були двокамерними з вертикальним зчленуванням топкової і обпалювальної камер. Камери відділялися одна від одної платформою-«черенем» з отворами-продухами, яка спиралася на дві поздовжні опори-«козла». Виходячи з розмірів горнів — довжина 2,1—1,9 м, ширина 1,74—1,6 м, можлива висота 1,2—1,5 м — можна припустити, що обсяг обпалювальної камери сягав 2,5—3,5 м³. Всі горна зведені на рівні давньої денної поверхні, іноді з незначним поглибленням каналів. Перед устям горнів, на рівні каналів або трохи нижче могли знаходитися майданчики, обмазані глиною (горна «А» і «В»). В конструкції всіх горнів використані такі будівельні матеріали, як каміння, глина, фрагменти кераміки тощо. Уламки керамічного посуду, серед яких зрідка трапляються і фрагменти пластики, застосовувалися для облицювання зовнішніх і внутрішніх поверхонь, а також, укладені особливим «лускатим» способом, становили жорстку основу для склепінь (горна «В» і «D»). Каркасом склепіння іноді служила і конструкція з прутів (горн «А»).

Загальна кількість одиниць кераміки, яка виявлена в горнах, приблизно однакова — від 1600 до 1830 фрагментів в кожному. Єдиний фрагмент пластики — частина полоза від моделі саней — був виявлений в горні «D» (Шатило 2018).

Котлован розташовувався між горнами «А» і «D». Розміри об'єкта становили приблизно 12—13 × 7—8 м. До нього входили п'ять заглиблень неправильної округлих форм, різні за площею (3,4 × 2,1; 3,6 × 2,4; 3,2 × 3,5 м; 4 × 3; 1,9 × 1,9 м) та глибиною (2,2; 2,58; 2,4; 3,2; 1,88 м від сучасної поверхні).

У котловані конструктивно виділені дві зони — північна і південна. Південна зона, розташована поруч з горном «D», представлена заглибленнями овальної форми з трапецієподібним профілем глибиною 2,20 і 2,58 м від сучасної поверхні (поглиблення 1, 2). Північна зона, пов'язана, очевидно, з горном «А», відрізнялася складнішими формами заглиблень (№ 3, 4). Одне з них (№ 4) сягало 3,2 м від сучасної поверхні, мало циліндричну форму з вирізаними в стінках сходишками. Було також додаткове поглиблення (№ 5) з лінзоподібним профілем.

Під час досліджень зафіксовано кілька етапів використання котловану: вибирання місцевої глини для будівництва; зберігання привізної сировини (глини різних сортів, в т. ч. каоолінітові); облаштування ям для приготування сумішей із глин різних сортів; багаторазове викидання відходів гончарного виробництва (перепалені уламки склепіння горнів, браковані вироби, попіл) і побутового сміття (детальніше див.: Корвин-Пиотровський, Овчинников 2020, с. 257—261, 274—275).

Загальна кількість фрагментів кераміки з котловану становить близько 13370 фрагментів. З північної половини походять близько 6570 фрагментів, з яких близько 3050 це фрагменти з ознаками перебування у багаторазовому високотемпературному випалі у закритому середовищі, тобто ті, що були використані як будівельний матеріал у конструкції горнів. З південної половини — близько 6800 фрагментів, з яких близько 4060 це фрагменти з ознаками перебування у конструкції горнів. З котловану походять 46 одиниць пластики (таблиця).

Опис предметів пластики. Антропоморфні статуетки (17 екз.) умовно-схематично відтворюють образ людини. Більшість антропоморфних статуеток комплексу представлені фрагментами (рис. 2, 3). Знайдена одна ціла фігурка, складена з двох фрагментів (рис. 2: 7). Маємо також: один торс з верхніми части-

Пластика з комплексу «Сім'я гончаря 1»

Об'єкт	Пластика, група						
	Антропо-морфна	Зооморфна	Моделі жител	Моделі санчат	Дрібна	Невизначені фрагменти	Всього
Житло 45	2	—	—	—	3	—	5
Житло 46	1	2	—	1/2 *	—	—	3 + 1/2
Житло 47	1	—	—	2	—	2	5
Житло 50	2	—	—	1/2	—	—	2 + 1/2
Житло 51	—	—	1	2 + 1/2	—	—	3 + 1/2
Горно «D»	—	—	—	1	—	—	1
Котлован	11	7	1	11 + 1/2	10	6	46 + 1/2
Всього	17	9	2	18	13	8	67

* Переважна більшість знахідок фрагментована. У цьому випадку таким чином нами показано, що дві частини одного предмету знайдені на різних об'єктах комплексу.

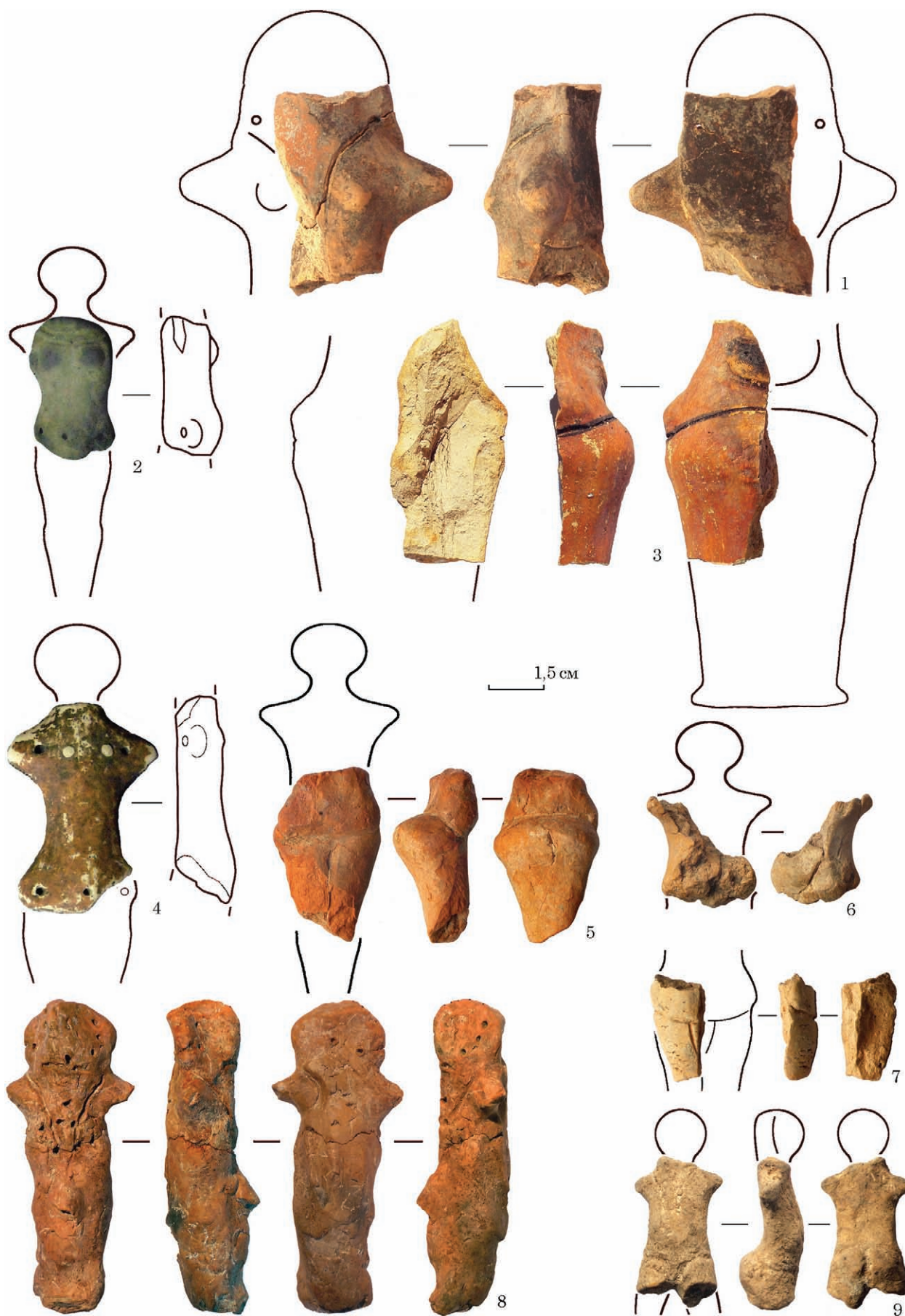

Рис. 2. Тальянки, комплекс «Сім'я гончаря 1», антропоморфна пластика: 1, 3, 5–9 — котлован; 2 — житло 46; 4 — житло 45

нами стегон, три верхні частини торсів (одна з двох окремих фрагментів), п'ять нижніх частин торсів з ніжками (одна на стовпчастій ніжці, що збереглася майже повністю, інші — лише з верхніми частинами стегон), три фрагмента стегон і чотири нижні частини ніжок.

За винятком цілої статуетки і одного торса, це були, швидше за все, зображення жінок — у частини статуеток це показано наліпними грудями, прокресленим знаком жіночої статі, характерною зачіскою, рельєфно виконаною і промальованою. Розміри статуеток можуть бути, судячи за збереженими фрагментами: малі 7—10 см, середні 14—15 см, великі 20—22 см.

У колекції з комплексу «Сім'я гончаря 1» є тільки одна статуетка зі збереженою голівкою. Можна припустити, що для більшості статуеток була характерна, ймовірно, аналогічна форма голови — плоска дископодібна, з вертикально виступаючим вперед заціпом-носом. Очі показані проколами, симетрично розташованими по обидва боки носа. Рот зображувався вкрай рідко. Рідше зустрічаються об'ємні голівки, які, на відміну від схематичних дископодібних, розглядають як реалістичні зображення. Останні дійсно могли виліплювати з більшою або меншою реалістичністю, іноді з майже портретною проробкою рис обличчя, зачіскою, іншими деталями людського тіла, і навіть мімікою (Бурдо 2013).

Замість рук в області плечей зображувалися загострені або заокруглені виступи, іноді з наскрізними отворами. Торси досить натуралістичні, об'ємні, з ретельним ліпленням грудей, сидниць. Зустрічаються екземпляри з виступами над стегнами, аналогічними плечовим виступам, вони також можуть бути з отворами. Ніжки різні за формою. Більшість фігурок мають одну з'єднану ніжку, або з веретеноподібним загостреним закінченням, або стовпчикоподібної форми. Маємо зразки і з двома окре-

мо виліпленими ніжками, вони зустрічаються найчастіше у сидячих фігурок, які виконувалися з більшою реалістичністю. Рідко зустрічаються стоячі фігурки з роздільно виліпленими ногами, що характерно для чоловічих зображень.

Рис. 3. Тальянки, комплекс «Сім'я гончаря 1», антропоморфна пластика: 1, 5 — житло 50; 2 — житло 47 (за: Круц та ін. 2013а); 3, 4, 6, 7 — котлован

Проблема загальної класифікації трипільської антропоморфної пластики, до якої звертався свого часу А. Погожева (1983) і Т. Мовша (1975), Н. Бурдо (Burdo 2014, 341—342), повністю не вирішена і досі. Це змушує дослідників вибудовувати власні класифікації, які застосовуються для окремих хронологічних горизонтів і локальних груп Кукутень-Трипілля (Збеневич, 1989, с. 109—119; Бурдо, 2001). В даному випадку ми орієнтуємося на власну класифікацію, розроблену для пластики канівської локально-хронологічної групи (Овчинников, 2014, с. 99—100; 2018, с. 105).

Технологія. Всі фігурки виготовлені з гончарної маси, характерної в цілому для розписного посуду. Це тісто на основі озалізнених або каолінових глин з незначною домішкою пілоподібного піску, зрідка зустрічаються дрібні вкраплення кальциту, червоноглиняних шамоту або гематиту. Фігурки більшого розміру можуть мати стержень з грубого тіста, іноді з великими фракціями опіснювача. Статуетки менших розмірів виконані з більш пластичної тонкоструктурної маси. Облицьовані статуетки (як великі, так і менших розмірів) тонким шаром дрібнодисперсної глини. Товщина облицьовального шару іноді досягала 2—3 мм. Разом із шаром облицьовання з цієї ж маси могли доліплюватися і окремі деталі фігурок — зачіска, груди, плечові і надстегнові виступи, сідниці і т.п. Все це добре помітно на слабко випалених виробах, де облицьовання, а також дрібні деталі фігурок відшаровуються від більш грубого грудкуватого стрижня основи.

Прокресленими лініями наносилися додаткові елементи, що додавали зображенню більшої натуралістичності. На грудях це може бути намисто (виріз одягу?), в районі живота і попереку — пояс, внизу живота — ознака жіночої статі у вигляді трикутника, верхиною до низу, з вертикальною лінією в середині. Вертикальні прокреслені лінії можуть розділяти стегна або сідниці. На фрагменті ніжки, що походить, мабуть, від фігурки з реалістичними деталями, тонким орнаментом рельєфно виділені пальці ніг.

Можна припускати, що фігурки покривалися помаранчевим ангобом і ложилися, проте сліди лошіння та ангобування зберігаються не завжди. Виділення темно-коричневою фарбою зачіски, пояса, можливо, й інших деталей характерно для реалістично виконаних статуеток.

Випал виробів проходив по-різному. Десять статуеток з комплексу «Сім'я гончаря 1» обпалені в окислювальному середовищі, при цьому половина з них — за високої температури, а друга половина — за низької. Колір таких фігурок світло-бежевий, палекий, світло-помаранчевий, світло-коричневий. Необхідно відзначити три фрагмента від однієї статуетки, імовірно, з реалістичними деталями. Вони

обпалені за високої температури і мають дуже високу якість виготовлення. Фрагменти цієї фігурки знайдені в різних заглибленнях котловану, що виключає можливість повторного високотемпературного випалу в момент спалення жител. Тобто, можна припустити, що окремі унікальні предмети пластики, які за рівнем виконання є творами первісного мистецтва, обпалювалися в горнах. Ще сім фігурок обпалені в відновлювальному режимі, за низької температури — колір фрагментів на зламі сірий, на зовнішній поверхні можуть бути рудуваті або коричневі плями. Маса основи стержня у деяких таких статуеток кришиться, а шар облицьовання відшаровується від основи.

Зупинимося трохи докладніше на найбільш оригінальних зображеннях, які краще збереглися.

Ціла статуетка, що складається з двох фрагментів (рис. 2: 8), була знайдена в південній частині котловану на глибині 1,8—1,85 м від сучасної поверхні. Висота статуетки 8,4 см. Статуетка лише віддалено нагадує людську фігурку, що стоїть. Виліплена вона дуже недбало, в примітивній схематичній манері. Голова злегка сплюснена по краях, ніс виступає вперед і вгору. Плечові виступи загострені, стегна і сідниці не виділені, внизу живота є виступ (з проколом?). У дископодібній сплюсненій частині голови зроблено шість проколів, по три зліва і справа, в районі рота — два проколи і горизонтально прокреслена коротка лінія. В районі грудей є ще чотири несиметрично розташовані проколи. Частина проколів наскрізні, інші затерті з боку спини. На задній стороні є сліди сплюснення, що з'явилися, ймовірно, в результаті формування предмета на пласкій поверхні.

Весь виріб сформований досить грубо, без детальної обробки і загладжування поверхні. Заглибленими (прокресленими) лініями в районі грудей виділено намисто (виріз одягу?). Жіночі груди не показані. Ніжка злита, стовпчастої форми, з трохи розширеною виступаючою вперед ступнею. Поздовжні рельєфні виступи на задній стороні фігурки можна було б розглядати як зображення довгих пасм жіночої зачіски, однак за настільки грубого ліплення це може бути просто погано зглаженою поверхнею. Обпалювався виріб спочатку в відновлювальному режимі за низької температури, на зламі колір сірий. Зовнішня поверхня має сліди окислювального випалу — колір від світло-оранжевого до світло-коричневого.

Статуетка нетипова для пластики поселення Тальянки і, в цілому, для цього періоду Кукутень-Трипілля. Зображення важко віднести до якоїсь статі. Так, наявний в нижній частині живота маленький виступ зі слідом від проколу може бути як ознакою чоловічої статі, так і вагітності. Маємо також нетипові місця нанесення проколів, незвична і їх кількість. В цілому статуетка нагадує дитячу саморобку

(робота учня?) або наспіх виліплену фігурку (для проведення магічного обряду?). Характер випалу, проведеного не в горні, а, швидше за все, у побутовій печі також говорить про можливість подібного «непрофесійного» виготовлення предмету.

У колекції антропоморфної пластики з комплексу присутні фрагменти як мінімум трьох статуеток з реалістичними деталями. Перша — це ліва половина верхньої частини торса з північної частини котловану, яка знайдена в двох фрагментах на глибині 1,4; 1,7 м (рис. 2: 1). Фігурка обпалена за високої температури в окислювальному режимі, колір з переходом від палевого до оранжевого, на зламі — світло-бежевий. У тесті присутні пилоподібний пісок, поодинокі вкраплення кальциту. На зламі простежується грубе ліплення стрижня основи і ретельна обробка зовнішніх поверхонь, мабуть, із застосуванням шару тонкоструктурних глини. Поверхня ретельно заглажена і покрита червоно-оранжевим ангобом. Двома тонкими прокресленими лініями показано «намисто» на грудях. Збереглися рельєфно виліплені плечовий виступ, груди, ззаду — пасмо волосся традиційної жіночої зачіски. На рівні шиї в зачісці були пророблені наскрізні отвори. Статуетка була покрита ангобом, який після випалу набув бурого кольору. Коричнево-чорною фарбою профарбована рельєфно виліплена зачіска. Висока якість виготовлення, ретельність обробки, особливості формування пасм волосся вказують на те, що фігурка, найімовірніше, була виконана з реалістичною головою.

За аналогічною технікою виліплена ще одна статуетка, від якої збереглася частина лівої нижньої половинки торса жіночої фігурки. Вона походить з південної частини котловану, з глибини 1,5 м (рис. 2: 3). Збереглася ліва сідниця з надстегновим виступом без проколу та частина спини із фрагментом закінчення жіночої зачіски — зібраним в пучок волоссям, який виконаний у вигляді округлого плаского наліпу. Колір тіста після випалу кремовий зі світло-оранжевими розводами. Фігурка була покрита темно-оранжевим ангобом. Зачіска, що рельєфно виступає, а також лінія пояса, яка спочатку була прокреслена тонким орнаментом, профарбовані темно-коричневою фарбою.

Фрагмент ще однієї антропоморфної фігурки з реалістичними деталями знайдений на території перед оселями 47 і 50. Це нижня частина лівої ноги зі ступнею від сидячої фігурки (рис. 3: 5). Обпалено виріб при рівномірній температурі у відновлювальному режимі, колір фрагмента сірий з коричневим відтінком або жовтизною. Поверхня заглажена не надто ретельно, шерехата. Ступня акуратно виліплена на кінці ніжки, на ній тонким орнаментом виділені п'ять пальчиків. Формування кінцівки досить просте, тим не менш, з дотриманням пропорцій людського тіла. Ноги були виліплені

окремо і не прилягали щільно одна до одної. Поза статуетки і манера виконання досить рідкісні і зустрічаються, здебільшого, у реалістичних сидячих фігурок.

Нижня частина великої статуетки на стовпчикоподібній ніжці великого розміру знайдена в житлі 50. Основа ніжки і сідниці відбиті (рис. 3: 1). Висота збереженої частини 11,5 см, первинна висота цілої статуетки могла бути не менше 20—24 см. Колір кераміки палевий, є домішка піску, поодинокі дрібних червоних вкраплень (шамот? гематит?). Маса після випалу шорсткувата на дотик. Ніжка виліплена з єдиного грубого стержня, покритого облицюванням з тонкоструктурної глини. На поверхні збереглися сліди червонувато-оранжевого ангоба. Дуже тонкими лініями прокреслена ознака жіночої статі.

Торс антропоморфної фігурки, який був виліплений в положенні стоячи з широко розставленими ногами, походить з північної частини котловану (заглиблення 4). Знайдений він в найглибшій частині об'єкта, на глибині 2,4—2,8 м від сучасної поверхні. Колір матеріалу бежевий, в тісті присутня домішка пилоподібного піску. Температура випалу невисока. Голова відбита, руки позначені виступами в області плечей, від ніг збереглися лише верхні частини стегон. Заглибленими лініями показані «намисто», пояс, виділений трикутник внизу живота, розділені сідниці. На грудях у прокреслених заглибленнях збереглися залишки білої пасти (інкрустація?). Морфологічними особливостями фігурки є: ноги, що стоять окремо, відсутність жіночих грудей, виступів над стегнами, наскрізних проколів (рис. 2: 9). У фігурки відсутні ознаки статі, що дає підстави віднести її до розряду антропоморфних безстатевих зображень.

Статуетки зооморфні (9 екз.), що знайдені в межах досліджуваного комплексу, є зображеннями особин великої та дрібної рога-тої худоби. Археологічно цілими знайдені дві статуетки, у них пошкоджені лише передні закінчення голівок та різки, ніжки фрагментовані (рис. 4: 1, 8). Ще одна фігурка з втраченою головою (рис. 4: 2), від двох інших збереглися частини тулуба — передня з голівкою і задня з двома ніжками (рис. 4: 5, 9). Також маємо один фрагмент голови з рогом і три окремих роги (рис. 4: 4, 6, 7). Розміри маленьких фігурок у цілому вигляді могли бути 6,0 (?) × 4,5 (?) × 3,0; 4,5 × 3,0 × 2,5 (?); 3,9 × 2,8 × 2,6 см. Великі могли становити 13,0 × 9,0 × 6,0, 9,0 × 7,0 × 5,0 см.

Статуетки виготовлені з гончарного тіста, характерного для розписного посуду. Зв'язуючим виступають озалізовані глини, а також суміші з більшим або меншим вмістом каолініту, часто без видимих домішок. Лише один екземпляр виконаний з чистої добре обпаленої каолінітової глини (рис. 4: 3). В окремих випадках в тісті фіксується домішка пилоподібного піску, по-

Рис. 4. Тальянки, комплекс «Сім'я гончаря 1», зооморфна пластика: 1 — житло 46; 2 — житло 45; 3—9 — котлован

одинокі зерна кровавика, дрібні крихти кальциту, трохі крупного піску. Це характерно, в основному, для великих статуеток. На одному такому фрагменті простежено відбиток зерна (ячмінь?).

У окислювальному середовищі обпалено шість статуеток. Висока температура випалу фіксується лише на одному фрагменті, обпаленому до білого кольору з переходом в бежевий. Решта обпалені при середній або низькій температурі, колір від жовто-цегляного до світло-сірого. У відновлювальному середовищі обпалені три статуетки, колір фрагментів на зламі від насиченого сірого до чорно-сірого, поверхня з переходами від жовто-оранжевого до буро-коричневого, часто плямиста. Температура випалу низька, матеріал на зламі кришиться, облицювання з тонкоструктурної глини відшаровується від пухкої основи виробу. Можливо, що всі фігурки покривалися ангобом і розписувалися, однак через погане збереження знахідок впевнено сказати про це ми не можемо. Помаранчевий ангоб і фарбування кінчиків рогів коричневою фарбою зафіксовані лише на одному добре обпаленому фрагменті (рис. 4: 3).

Фігурки досить умовні, хоча на багатьох з них присутні деякі деталі, що передають, мабуть, конкретний вид тварини. Детальний аналіз і класифікацію зооморфної пластики Кукутень-Трипільля провела В. І. Балабіна (1998), що істотно допомогло нам атрибуувати знахідки з комплексу. Те, що це зображення саме особин великої та дрібної рогатої худоби, визначено, в першу чергу, за голівками з різьками. Особливості тулуба тварин також дають можливість для детальнішого трактування зооморфних зображень. Так, для фігурок великої рогатої худоби характерні могутня шия, підгруддя, особлива форма крижів, через що задня частина тіла набуває сплющеної підквадратної в перетині форми (рис. 4: 1, 2, 9). Для зображень дрібної рогатої худоби (рис. 4: 5, 8) характерні витончена, іноді загострена вперед голова, виділена защипом борідка, шия може бути подовжена (коза?) або укорочена (вівця?). Заокруглена задня частина тулуба, можливо, також відрізняла певні види зображуваних тварин від зображень представників великої рогатої худоби (рис. 4: 8). Ніжки фігурок короткі, у вигляді стовпчиків, виліплені окремо, лише одна фігурка виліплена із попарно злитими передніми і задніми ногами (рис. 4: 2). Ознака статі можна простежити лише на одній з фігурок (рис. 4: 1). Відсутні і наскрізні отвори, рельєфні доробки у вигляді насічок або заглиблень. Тільки на одній фігурці бичка з відбитою головою, з лівого боку шиї, є кілька дрібних наколів (рис. 4: 2).

Моделі жител — особлива категорія керамічних предметів в неоліті Європи. Це скульптурні зображення будівель, їх частин або груп будівель. У Кукутень-Трипільлі найбільш поширені моделі наземних будинків,

але є і поодинокі зразки, зараховані до зображень заглиблених об'єктів (землянок). Єдиним зображенням двоярусної споруди залишається модель з Розсохуватки. Виділяють типи моделей — «відкриті» (без даху) і «закриті» (з дахом), які можуть бути як округлої, так і прямокутної форми, а також як з деталями інтер'єру, так і без нього. Виконано моделі з більшою чи меншою мірою стилізації, з різноспрямованим акцентом — на зовнішній вигляд будинку або на його інтер'єр. Відомі досить реалістичні зображення, а також умовні, що більше нагадують посудини з рельєфними елементами, властивими для моделей будинків, а також схематичні (Gusev 1995; Гусев 1996; Шатило 2005). Моделі жител відносять до культових предметів, що використовувалися у магічних обрядах, пов'язаних з будівництвом та функціонуванням будинку (Рыбаков 1981, с. 162—164, 175—178). Разом з цим моделі є важливим джерелом інформації з трипільського домобудівництва. Так, розкопки останніх років в Тальянках вносять існування в реальних будинках таких деталей як, наприклад, орнаментовані входи в житлові приміщення (Chernovol 2012, с. 193, fig. 8.5; Корвін-Піотровський та ін. 2019, с. 259, рис. 4). Раніше вони були відомі лише на скульптурних зображеннях — моделях жител.

З комплексу «Сім'я гончаря 1» походять дві керамічні моделі наземних будівель (жител).

Модель будівлі «відкритого» типу на трьох поздовжніх опорах походить з південного сектора котловану, з найближчого до горна «D» заглиблення 1. Виявлена вона була на глибині 2,1 м, в двох частинах, які при вилученні з заповнення розпалися на 34 фрагмента. Модель частково відреставрована (рис. 5: 1: а—в).

Керамічна маса виробу виготовлена на основі озалізненої глини з невеликою домішкою крупнозернистого піску і білих вкраплень (кальцити?). Основа моделі, її великі частини — платформа, поздовжні опори — виконані з тіста грубого замісу; на зламі помітні грубе формування, шаруватість гончарної маси. Сторони, доступні для огляду (лицьова, ззаду, зверху, бічні) поверх грубої основи були облицьовані тонким шаром дрібнодисперсної глини, вони ретельно заглажені і залощені. Нижня сторона платформи і внутрішні поверхні між поздовжніми опорами грубо зглажені. Обпалена модель в окислювальному режимі при високій температурі, в результаті чого виріб набув рожево-світло-коричневого кольору.

Форма моделі в плані прямокутна, її розміри після реставрації становлять 23 × 15 × 8,9 см. Збереглися частини основи-платформи і великі фрагменти двох з трьох існуючих від самого початку поздовжніх підпірок. Товщина горизонтального фундаменту («платформи») становить 2,5—1,5 см. Розміри поздовжніх підпірок — висота 4,5 см, товщина 2,7—1,8 см. Саме останні роблять модель виключно оригінальною, яка не

Рис. 5. Тальянки, комплекс «Сім'я гончаря 1», моделі жител: 1 — котлован (а — до реставрації; б — в процесі реставрації; в — після реставрації); 2 — житло 51.

має аналогів. Як відомо, ніжки є обов'язковим атрибутом переважної більшості моделей жител. Вони, в основному, стовпчикоподібної форми, округлі в перетині. Вважається, що ніжки моделей жител не тільки забезпечували зручність при використанні в магічних обрядах, а й символічно виділяли житловий простір від навколишнього середовища (Якубенко 1999, с. 108). Вони ж є і єдиним відображенням в пластиці реально існуючого нижнього ярусу у

трипільських будинків. В даному випадку ми, можливо, вперше бачимо повноцінні зовнішні поздовжні стіни нижнього поверху. Одночасно з цим центральна підпірка моделі, яка виступає як внутрішня поздовжня стіна, що бере на себе частину ваги другого житлового поверху, виглядає тут як функціонально виправдана.

Верхня «відкрита» частина моделі розділена поперечною стінкою. Вона ділить зображуваний простір на дві частини — вхідну («сіни»)

Рис. 6. Тальянки, комплекс «Сім'я гончаря 1», житло 47, моделі санчат (за: Круц та ін. 2013а)

і основну (житлову). Глибина вхідної частини моделі становить 2,5 см, глибина житлового приміщення до задньої стінки — 16 см. Від зовнішніх і внутрішніх стінок збереглися лише нижні основи, товщиною до 1,5 см. На користь того, що первинна форма моделі була саме «відкрита», тобто без даху, вказує ретельно заглажена і профарбована червоним внутрішня поверхня (підлога) приміщення. Висота стінок моделі від підлоги / «платформи» могла складати близько 4 см. Товщина внутрішньої перегородки, що відокремлює «сіни» від основного приміщення, становить 1,2—0,9 см. Хоча стінки збереглися погано, в них залишилися важливі елементи, властиві лише моделям жител — ретельно оформлені вхідний і віконний отвори. Ширина нижньої частини вхідного отвору з «сіней» в житлове приміщення, т.зв. «поріжок», становить 3,8 см. Частина округлого отвору («вікно») збереглася в задній торцевій стінці, його діаметр становить близько 1,3 см.

Модель була пофарбована в червоний колір — на її зовнішніх поверхнях збереглися сліди густого червоного ангобу. Пофарбовані були, ймовірно, лише видимі боки предмета, ділянки між нижніми поздовжніми підпорами не фарбувалися.

Аналогії такій формі моделі житла — на трьох поздовжніх опорах — в Кукутень-Трипільля невідомі. О. О. Якубенко свого часу припускала, що модель з Чичиркозівки і деякі фрагменти з Володимирівки мали схожі підпірки-полози. Однак чітких доказів поширення подібної форми на володимирівських та томашівських пам'ятках, зважаючи на фрагментарність цих знахідок, привести не вдалося (Якубенко 1999, с. 108).

Ще одна модель будівлі «відкритого» типу (рис. 5: 2) представлена бічною, лівою від входу стінкою. Фрагмент складається з двох частин, на ньому збереглися круглий отвір («вікно») і частина внутрішньої перегородки. Він знайде-

ний приблизно за 3—3,5 м на північ від житла 51. Довжина фрагмента становить 12,2 см, товщина стінок 1—2 см, їх висота — 4,5 см, діаметр «віконного» отвору — 1,1—1,3 см. Виріб обпалено за високої температури до оранжево-рожевого кольору.

Гончарна маса щільна, з невеликими домішками піску з окремими великими піщинками і дрібними вкрапленнями кальцитів. Фрагмент досить масивний, важкий. Він змонтований з двох окремо виліплених деталей — поздовжньої зовнішньої стінки моделі і внутрішньої перегородки, що відділяла вхідну частину (сіни) від основного приміщення. Стінки виробу — зовнішня і перегородка — кріпилися до нижньої основи-«платформи» і одночасно скріплювалися між собою. Фрагмент відламався в місці стику з основою-«платформною». Вся поверхня моделі і місця стиків додатково покрита тонким шаром облицювання з тонкоструктурної глини. Зрізи стін по верху і отвір-«вікно» ретельно оброблені, вирівняні і заглажені перпендикулярно основним поверхням. Виріб було пофарбовано в червоний колір — на зовнішніх поверхнях фрагмента добре збереглися сліди густого червоного ангобу.

Моделі санчат (18 екз.) являють собою керамічні ємності на двох підставках-полозах. Форми найчастіше відкриті, в плані округлі або підпрямокутні. Моделі можуть бути з зооморфними наліпними голівками, одиночними або парними, на передній частині моделі. Це символічно відображало транспортний засіб з упряжкою тварин. Зустрічаються вироби і без зооморфних наліпів. Моделі саней пов'язують з церемоніально-обрядовою діяльністю ранніх землеробів, в першу чергу, з поховальним обрядом (Рижов 2002—2003; Бурдо 2003; Балабина 2004).

Серед знахідок, що походять з комплексу «Сім'я гончаря 1», винятковими за своєю збереженістю є дві моделі саней з житла 47 (рис. 6). Вони вже неодноразово були опубліковані (Круц и др. 2013а; Шатило 2017). Інші вироби представлені лише фрагментами, від декількох зберігся кузов (рис. 7, 8). Зооморфні голівки, які, ймовірно, були на багатьох моделях, не зберігаються¹. Розміри моделей саней досить стандартні. Цілі моделі з житла 47 мали розміри 11,9 × 9,1 × 8,6 см («відкрита») і 12,4 × 10,8 × 8,2 см («закрита»). Розміри кузовів від фрагментованих моделей були від 10 × 8,7 × 7 см і трохи більше, самі моделі з урахуванням виступаючих полозів могли досягати в довжину 13—14 см.

Технологія виготовлення моделей санчат близька до технологій виготовлення розписної

кераміки. Основою для гончарної маси виступали, переважно, глини з більшим чи меншим вмістом каолініту. Після випалювання вони набувають відтінки світлих тонів — від білого до бежево-палевого (8 екз.). Домішками служили незначна кількість піску дрібної і середньої зернистості, іноді з великими піщинками і зернами кальцитів, рідше — кровавик і поодинокі зерна червоноглиняного шамоту. Гончарне тісто на основі озалізнених глин використовувалося рідше (3 екз.). Домішками тут виступають пісок дрібний і пилоподібний, рідше крупнозернистий, одиничними вкрапленнями можуть бути зерна кварцу, кровавика, крихти кальцитів і червоноглиняного шамоту. Можливо, що використовувалися і суміші різних глин.

Формування є типовим для кераміки великих розмірів, коли основа виробу виліплюється з грубо вимішаної, розм'якшеної, але не надто зволоженої маси. У такій основі підготовлялися жолобки або пази для приєднання окремо сформованих деталей. В нашій колекції маємо кілька екземплярів з підготовленими таким чином жолобками в нижній частині кузова для кріплення полозів, що виліплювалися окремо. На одному з фрагментів нижньої частини кузова присутні сліди згладжування пальцями, а в жолобку під полоз чітко віддрукувалися сліди нігтів гончаря (рис. 7: 1). Після складання основи з різних частин, модель вкривалася рідшою і вже тонкодисперсною глинистою масою. Таким чином ховалися стики і нерівності, і з'являлася можливість формування дрібних скульптурних деталей, які надавали закінчений, більш реалістичний вигляд виробу. Ця послідовність операцій при формуванні виробів багаторазово зафіксована на зламах фрагментів, в місцях стикування окремих частин тощо. Робилося це, безумовно, з метою уникнути розтріскування виробленого «напівфабрикату» в разі занадто різкої віддачі великої кількості вологи при висиханні. До того ж таким чином моделям надавався необхідний естетичний вигляд.

Випал завжди проходив в окислювальному режимі при високій рівномірній температурі. Винятком є три вироби з ознаками багаторазових високотемпературних перепалів у закритому середовищі. Один з фрагментів походить безпосередньо з горна «D», два інших — з найближчого до нього заглиблення котловану (рис. 7: 4, 5). Колір фрагментів від сіро-блакитного до глибокого сірого зі світло-коричневими або бурими плямами. Черепок дуже міцний, наближений до твердих порід каменю. За численними спостереженнями, зробленими і в конструкціях горнів, і в ямах поруч з ними, аналогічна кераміка була будівельним матеріалом в конструкції горнів. І цілком логічно припустити, що черепок міг набувати такі особливі техніко-технологічні характеристики під час функціонування горна, будучи вмонтованим в стінки склепіння горна, козли тощо

1. Вид тварини за збереженими зооморфними наліпами визначити буває досить складно, обґрунтованим здається зарахування цих головок до розряду бовинів / овидів.

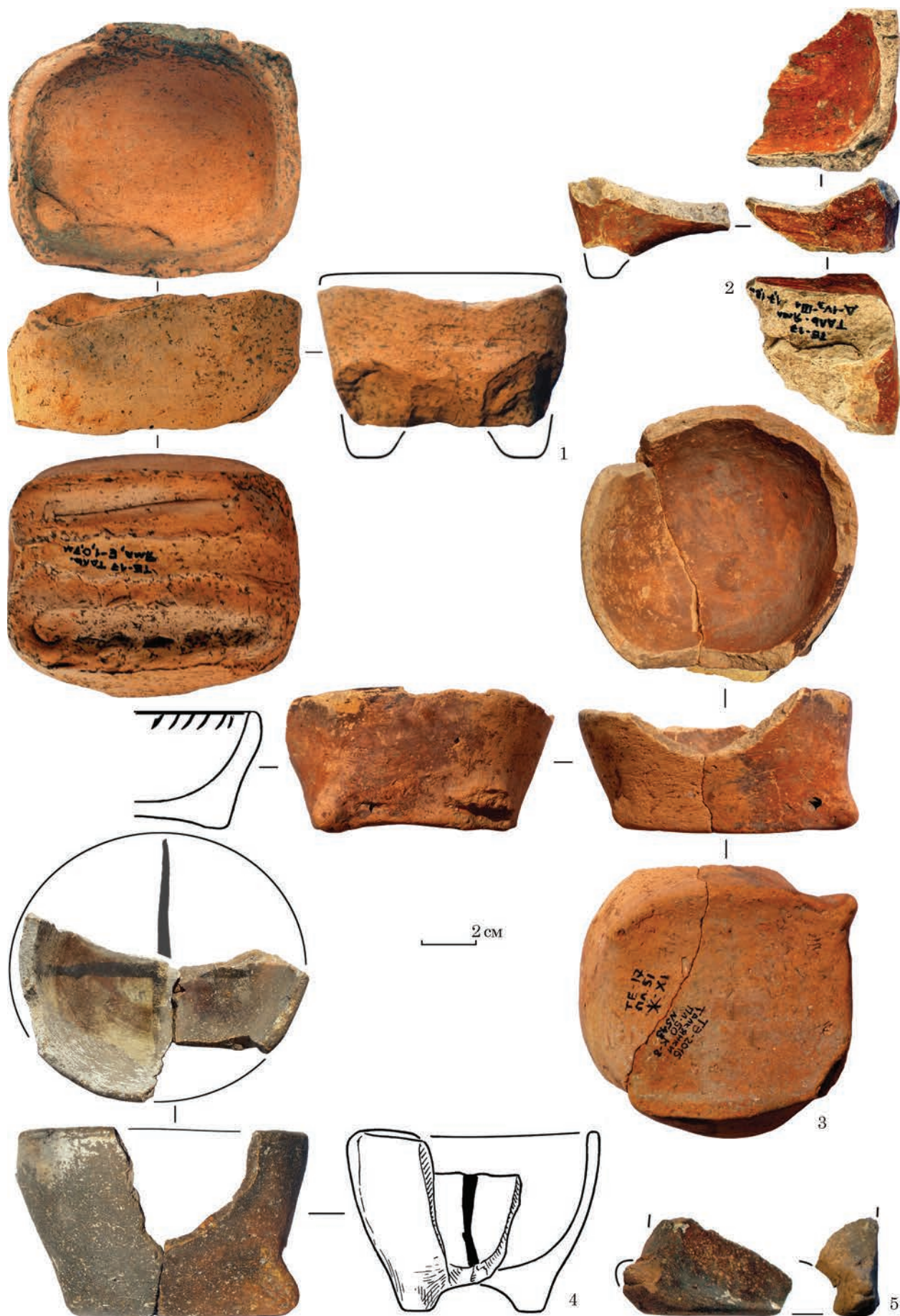

Рис. 7. Тальянки, комплекс «Сім'я гончаря 1», моделі санчат: 1, 2, 4, 5 — котлован; 3 — житла 50, 51

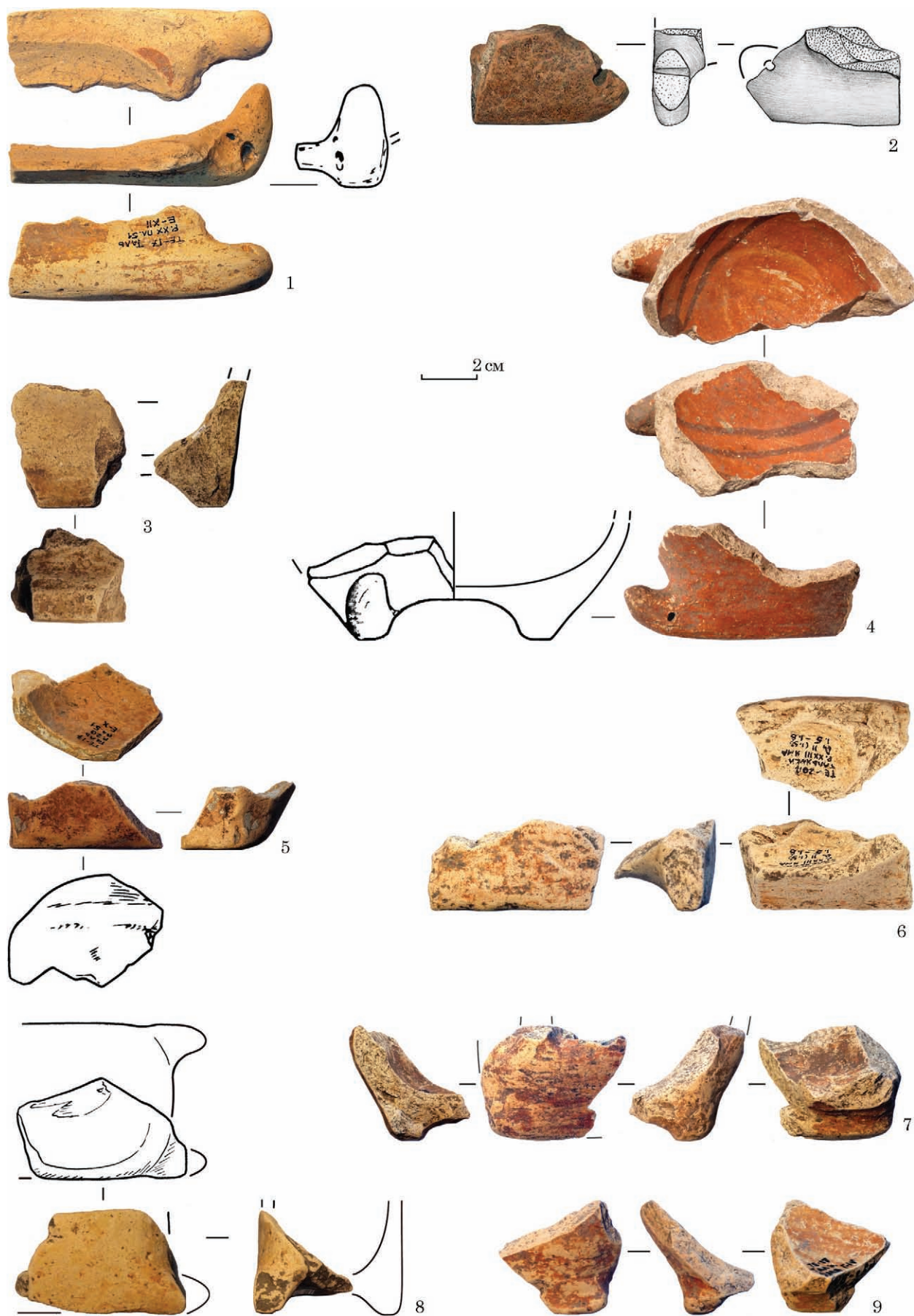

Рис. 8. Тальянки, комплекс «Сім'я гончаря 1», моделі санчат: 1 — житло 51; 2, 3, 5—9 — котлован (2 — за: Круц та ін. 2013а); 4 — житло 46, котлован

(Шатило 2018; Корвин-Пиотровский, Овчинников 2020). Досить яскраво це простежується на моделі санчат з котловану, що складається з двох фрагментів — фрагменти мають різний, майже контрастний колір на стику, саме через те, що багаторазовому перепалу вони піддавалися, перебуваючи в різних частинах конструкції горна (рис. 7: 4).

За формою кузова моделі в плані бувають округлими, прямокутними і підпрямокутними із закругленими кутами. Рідкісним винятком є кузови, що повторюють форму біконічних кубків і наближаються до особливого типу скульптурних емностей-ковчежків (рис. 6: 2). Виходячи з форми цілих кузовів та фрагментів, за якими можна відновити форму, переважали моделі з кузовами округлими і прямокутними із закругленими кутами. Прямокутну форму мав, ймовірно, лише один виріб (рис. 7: 2).

Полози, цей основний атрибут, за яким можна виділити навіть невеликий фрагмент як частину моделі саней з усієї маси кераміки, також можуть бути різними за формою. Здебільшого це трапецієподібні в перерізі, невисокі поздовжні підставки з виступаючими кінцями. Особливо ретельно виліплювалися передні кінці полозів. Вони, як правило, злегка загострені і загнуті вгору. Задні кінці полозів округлі, вони або виступають за край кузова, або зрізані навскоси за лінією профілю кузова. На передніх кінцях полозів майже завжди є наскрізні поперечні отвори. Припускають, що через просмикнутий в такі отвори шнур можна було тягнути модель під час обрядів, зображуючи, таким чином, рух упряжки (Гусев 1998). Можливо, не випадковим в даному контексті є відсутність отворів на кінцях полозів моделі без зооморфних голівок (рис. 7: 4). Тобто, можна припустити, що якщо тяглови тварини були відсутні в зображенні, то логічно витікала і нерухомість деяких санчат під час культових дій.

Особливим випадком моделювання є ледь намічені полози, що трохи виступають нижче дна кузова і повторюють округлі його обриси. Передні кінці таких полозів оформлені у вигляді округлих, злегка загострених виступів, також із наскрізними отворами. Вони виступають навскіс щодо поздовжньої осі виробу і більш схожі на виступи-ручки (рис. 7: 3). Загалом, такі вироби більше нагадують відкриті прямокутні посудини з прямими стінками. Однак наявність двох поздовжніх бортиків-полозів, які ледве виступають під краєм денця, вказує на те, що це саме моделі санчат (рис. 8: 5).

Елементи конструкції кузова, які існували у реальних саней, показані рельєфними виступами. Найчастіше це зустрічається на моделях з прямокутними кузовами. Такі вироби відносять до реалістичних зображень, на відміну від більш схематичних, кузови яких виліплені у формі посудини. В даній колекції є лише один фрагмент з виступом над бортиком кузова.

Можливо, що в задній частині цієї моделі був зображений якийсь конструктивний елемент (рис. 8: 7).

Більш детально, хоча і дуже схематично, такі елементи зображувалися в техніці монохромного малюнка. Унікальними в цьому плані є цілі моделі з житла 47. На одній з них схематично зображено частину каркаса конструкції саней та упряж, а на іншій — система катків під полозами із намаганням передати їх обертання (Shatilo 2017). Цікаво, що саме на моделі з зображенням упряжі в шиях скульптурних голів були пророблені наскрізні отвори для кріплення додаткових шнурів (рис. 6: 1) ¹.

Майже на всіх фрагментах моделей санчат збереглися сліди червоноувато-оранжевого ангоба. Ним покривалися всі зовнішні поверхні, за винятком нижньої частини кузова між полозами. Ангоб наносився досить недбало, помітні його більш і менш густі смуги, іноді сліди крапель. На ангобовану поверхню міг наноситися візерунок темно-коричневою фарбою. Залишки декору зафіксовані, крім двох цілих багато орнаментованих моделей саней з житла 47, ще на трьох моделях з даної колекції. На одній зображені по дві хвилясті смуги, що йдуть через всю внутрішню поверхню кузова (рис. 8: 4). Для другої характерні короткі навскісні риски, нанесені в ряд під краєм бортика кузова з його зовнішньої сторони (рис. 7: 3). І остання модель з малюнком має хрестоподібний візерунок, складений з двох смуг, нанесених перпендикулярно уздовж і поперек через весь кузов з внутрішнього боку (рис. 7: 4).

Дрібна пластика (13 екз.) — це керамічні предмети геометричних форм у вигляді кульок, напівсфер («хлібці»), дисків («жетони»), конусів, а також намистини і моделі посудин малих розмірів. Дрібна пластика досить рідкісна, подібні знахідки зустрічаються як в наземних спорудах, так і в ямах (Шмаглій 2001, с. 18, 48, 96, рис. 7; Рыжов, Шумова 2013; Відейко та ін. 2013; Відейко, Бурдо 2015, с. 330—331; Овчинников 2020, друкується). Частину з цих виробів пов'язують з об'ємною знаковою системою, яка могла використовуватися для облікових операцій (Відейко 2004).

Знахідки дрібної пластики з комплексу «Сім'я гончаря 1» виготовлені з тонкоструктурних озалізнених глин з незначною домішкою пілоподібного піску, рідко можна зустріти поодинокі вкраплення червонооглиняного шамоту, крихт кальцитів. Вироби рівномірно обпалені в окислювальному режимі до світло-оранжевого, буро-оранжевого, світло-коричневого кольору. Температура випалу, як правило, середня або

1. Мабуть, єдиною аналогією для такої комбінації наскрізного отвору в шії тварини і промальованої упряжі можна вважати скульптурку-ковчежець у вигляді ведмеда з котловану комплексу «Сім'я гончаря 2» (Овчинников 2020, у друці).

Рис. 9. Тальянки, комплекс «Сім'я гончаря 1», дрібна пластика: 1—5, 7—11 — котлован (5, 10 — за: Круц та ін. 2013а); 12 — житло 45

низька, поверхня деяких предметів розтирається пальцями. Відрізняються в цьому плані лише деякі мініатюрні посудинки, які випалювалися, мабуть, із дотриманням умов випалу, притаманного їх реальним прототипам — при високій рівномірній температурі.

Кульки (2 екз.) можуть мати дещо неправильну, або навпаки — ретельно заокруглену форму (рис. 9: 1, 2). Критерієм для виділення кульок з маси пластики округлих форм для нас є співвідношення сторін — товщина не менше 2/3 діаметра предмета. Обидві кульки походять

з південного сектора котловану, найближчого до горна «D» заглиблення 1. Розміри відповідно $1,45 \times 1,25$ і $2,8 \times 1,8$ см. Кулька меншого розміру має досить правильну сферичну форму, більший за розмірами виріб сплющено. На те, що предмет спочатку виліплювався у вигляді кульки, вказують тріщинки з боків, які не були заглажені під час виготовлення.

Півсфери («хлібці») (3 екз.) від початку мали напівсферичну форму з однією вирівняною пласкою стороною. У плані форма може бути кругла або овальна. Більший «хлібець» ($2,8 \times 2,4 \times 1,0$ см) мав на верхній опуклій стороні чотири насічки, хрестоподібно спрямовані до центру. На нижньому боці виробу чітко простежуються тонкі паралельні лінії, схожі на відбиток волокон колотої деревини (рис. 9: 3). Другий «хлібець» сильно сплющений, мабуть, між двох пальців. Форма виробу в плані округла, діаметр 2,0 см, профіль вигнутий, неправильний. Ліплення грубе, по краях помітні погано заглажені тріщини, що виникли при розплющуванні ще необпаленої напівсферичної заготовки. При цьому одна сторона вийшла увігнута, а друга лише трохи сплющена (рис. 9: 4). Сліди ангобу і будь-якого декору відсутні. Обидва «хлібця» знайдено у заглибленнях котловану. Ще один фрагмент «хлібця» походить з будівлі 45 (рис. 9: 6).

«Жетон» (?) у вигляді плаского керамічного диску (1 екз.) був знайдений у південній половині котловану в поглибленні 1 на глибині 2,0 м. Ця знахідка відноситься до предметів пластики не повною мірою. Вона не була виготовлена шляхом ліплення з пластичного матеріалу, проте типологічно і, можливо, функціонально близька їм. Цей керамічний диск-«жетон» був виготовлений з невеликого уламка стінки розписної посудини (рис. 9: 11). Для того щоб надати фрагменту округлої форми, його торцеві краї обламані і підточені. Пласкі боки черепка також сточені на пласкому широкому абразиві, випукла сторона — в центрі, увігнута — по краях. Таким прийомом опуклій стінці була додана сплющена форма. Червоний ангоб, яким покривалася поверхня колись цілої посудини, зберігся на необточених ділянках виробу.

Намистини (3 екз.) керамічні сферичної або циліндричної форми, їхні розміри: $1,5 \times 1,35$ см; $1,4 \times 1,3$ см; $0,8 \times 0,65$ см (рис. 9: 5, 7, 8). Вони походять з південної частини котловану, пов'язаної з горном «D». Намистини сферичної форми злегка сплющені або деформовані в результаті пророблення наскрізного отвору. Так, наприклад, одна сторона може бути злегка увігнута на вході інструменту, яким пронизували намистину, інша — з рваним виступом на виході інструменту. Виріб циліндричної форми, навпаки, ретельно пропрацьовано, наскрізний отвір зроблено акуратно, всі сторони вирівняні і заглажені.

Моделі малих розмірів представлені мініатюрними макетами посудин, що передають в загальних рисах деякі форми посудин, які існували в Трипільлі. Висота посудинок різна, але не перевищує 7 см. Деякі виконані доволі недбало, як би нашвидкуруч. Припускають, що частина з них були дитячими поробками (Круц і др. 2013, с. 60).

Найретьельніше виконана модель біконічної посудини з житла 45. Висота посудинки 6,7 см, в ній передана форма великих біконічних посудин із верхніми трохи опуклими стінками і нижньою зрізано-конічною частиною. Її стінки непропорційно товсті, ручки-вухка трохи утоплені над плічками. Зберігся помаранчевий ангоб та, частково, розпис коричнево-сірою фарбою — два фризи, розділені оперізуючими горизонтальними смугами. У верхньому фризі, ймовірно, нанесені S-подібні візерунки із чорним колом по центру, у нижньому — вертикальні короткі риски (рис. 9: 12).

Друга модель кубкоподібної посудини з північної частини котловану. Моделі надана біконічна форма із видовженими вінцями, її висота 2,7 см. Стінки посудинки непропорційно товсті, є отвір-емність, верхній зріз вінців сплющений (сточений?). На зовнішній поверхні збереглися сліди ангобу і орнамент, характерний для біконічних кубків томашівської групи Кукутень-Трипільля — на плічках нанесена спрощено-лінійна схема у вигляді двох горизонтальних оперізуючих смуг, між якими нанесені косі лінії, згруповані по чотири (рис. 9: 9).

З котловану (південний сектор) також походить дуже недбало виліплена посудинка напівсферичної форми висотою 1,5 см (рис. 9: 10). Ще одна фрагментована модель посудинки знайдена в житлі 45.

Невизначені фрагменти пластики, належність яких до конкретної групи можна визначити лише приблизно, знайдені в кількості 8 екз. Вони притягнуті нами з огляду на їх явну відмінність від рельєфних деталей на посуді. Невизначені фрагменти, що знайдені на об'єктах комплексу «Сім'я гончаря 1», можна розділити на три групи: перша — ті, що походять від виробів підпрямокутної або округлої форми (моделі?); друга — рельєфні виступи, пов'язані, швидше за все, зі статуетками; третя — неповністю сформовані вироби (заготовки?), схожі на антропоморфні фігурки.

До фрагментів моделей або інших особливих емностей, які не є посудом, ми віднесли чотири знахідки. Перша — це стінка «відкритої» моделі житла або кузова санчат, яка походить з котловану (рис. 10: 1). Зберігся повний профіль стінки від верхнього заокругленого зрізу до розширення в місці стику з нижньою частиною виробу. У плані форма стінки трохи заокруглена. Випал нерівномірний високотемпературний, колір від сірого відтінку до помаранчевого та коричневого з чорними плямами. У тісті є домішка піску

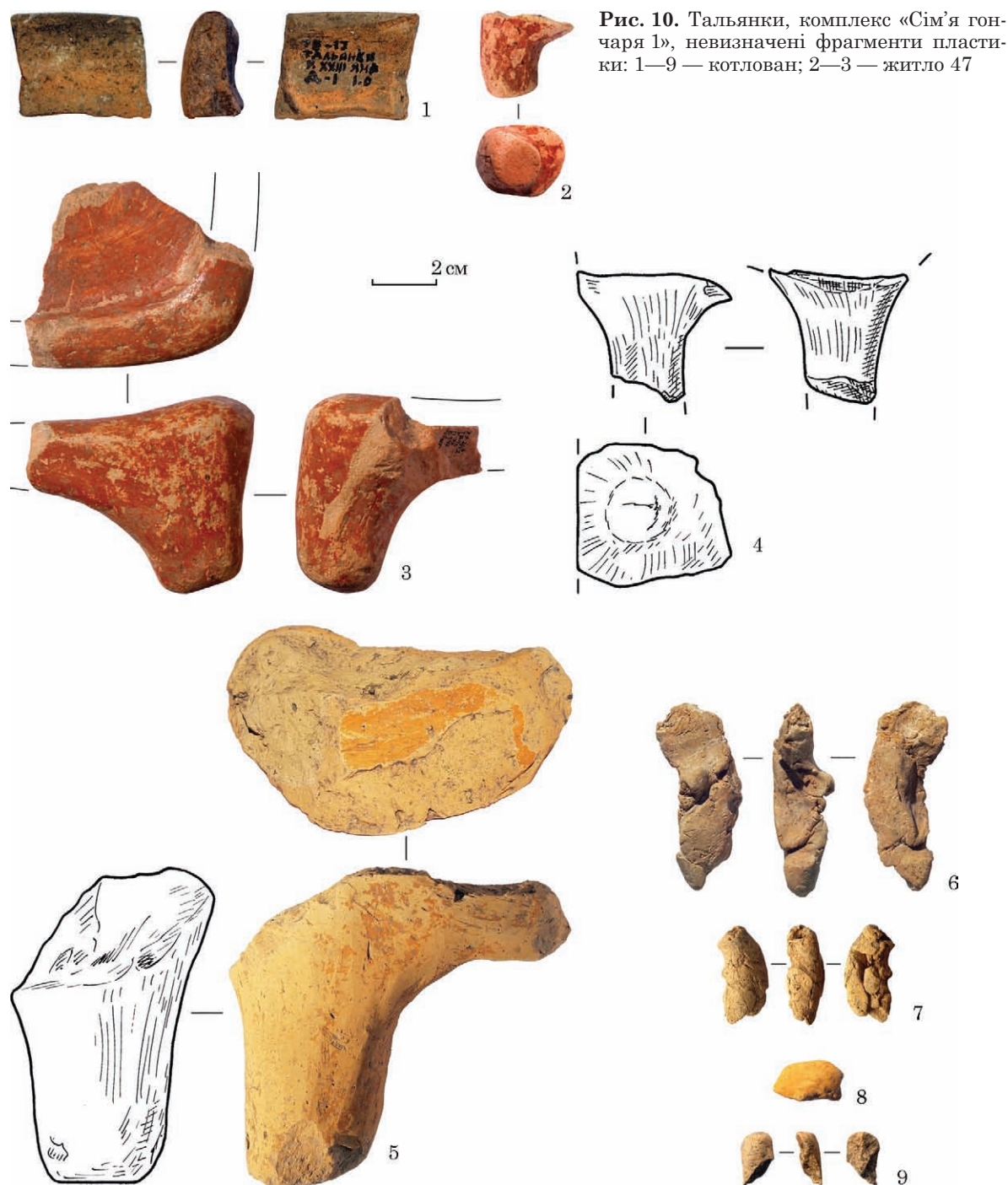

Рис. 10. Тальянки, комплекс «Сім'я гончаря 1», невизначені фрагменти пластики: 1—9 — котлован; 2—3 — житло 47

середньої зернистості, черепок шорсткий на дотик. Судячи з характеру стику, за яким пройшла лінія відламування фрагмента від основи, модель складалася з грубо виліплених окремих частин. Після їх з'єднання в єдине ціле виріб покривався облицюванням з тонкоструктурної глини. Остання виконувала роль додаткового шару для скріплення в місцях стиків.

Маємо також кутову частину керамічного предмета підпрямокутної форми (рис. 10: 3). Фрагмент був виявлений в житловому приміщенні будівлі 47. Від виробу зберігся бортик (висота 1 см) з частиною горизонтальної платформи на масивній ніжці, округлій в перетині.

Загальна висота фрагменту 2,5 см. Поверхня виробу була покрита червоним ангобом. Як припускає Л. О. Шатіло, це був, імовірно, «столик» з бортиком (Круц и др. 2012, с. 60). На нашу думку, фрагмент може бути і частиною відкритого майданчика моделі житла, що виступає вперед («сіни», «веранда»). Аналогічно оформлені передні частини моделей відомі на трипільських пам'ятках, у тому числі, і в Тальянках (Овчинников 2020, друкується).

Збереглися ще три ніжки, які, ймовірно, можна віднести до пластики (рис. 10: 2, 4, 5). Дві з них знайдені в південній частині котловану на різних глибинах. Одна з ніжок масивна, з

частиною нижньої основи керамічного предмета (рис. 10: 5). У гончарному тісті присутні піщинки, поодинокі зерна жорстви, вкраплення кальциту. Випал високотемпературний, проходив в окислювальному режимі. Виріб було обпалено до бежево-світло-оранжевого кольору, на поверхні є залишки червоного ангоба. Фрагмент може походити від моделі житла або від посудини на ніжках. Тонша ніжка походить від керамічного розписного предмета прямокутної форми (рис. 10: 4). На це вказує збережена частина основи прямої стінки (модель будинку?). Випал проходив в окислювальному режимі, за невисокої температури до бурого-червоного кольору. На погано заглаженій поверхні збереглися залишки червоного ангоба (рис. 10: 4).

До рельєфних виступів, що належать, найімовірніше, до статуеток ми віднесли два фрагменти, знайдені в котловані. Один з них є, можливо, ніжкою від антропоморфної статуетки, другий фрагмент менш визначеної форми (рис. 10: 8, 9). Гончарне тісто тонкоструктурне, без видимих домішок. Обпалені вони в окислювальному середовищі за невисокої температури, колір після випалу бежево-світло-коричневий. Ліплення акуратне, сліди ангобування та будь-якого декору відсутні.

До не повністю сформованих виробів ми віднесли погано виліплений фрагмент, що нагадує нижню частину торса з обламаною або недоліпленою ніжкою (рис. 10: 6). Фрагмент походить з південного сектора котловану. Тісто тонкоструктурне рожево-світло-коричневого кольору, помітні білі дрібні вкраплення (кальцити?). Ліплення дуже грубе, текстура глини грудкувата, зі слідами сплюснення на одній стороні — тобто виліплювали предмет шляхом притискування до пласкої поверхні. Проте, предмет обпалений при високій температурі в окислювальному режимі. Розглядати виріб в розряді пластики стало можливим після знахідки в цьому ж об'єкті антропоморфної статуетки зі схожими прийомами ліплення, які говорять про дуже низький професійний рівень виконавця (див. вище). У обох предметів в нижній частині живота (?) є маленький виступ, яким могли позначати чоловічу стать або вагітність. Виріб нагадує роботу початківця (дитини?) або просто не цілком усвідомлене ліплення з грудки глини.

Аналогічний предмет був виявлений в північному секторі котловану. Погано виліплений фрагмент нагадує нижню частину торса антропоморфної статуетки з обламаною ніжкою (рис. 10: 7). Тісто тонкоструктурне, бежевого кольору (каолініт?), помітні білі дрібні вкраплення (кальцити?). Ліплення дуже грубе, текстура грудкувата, зі слідами сплюснення на одній стороні. Можна припустити, що формування проходило шляхом притискання до пласкої поверхні. Все це нагадує перші спроби ліплення з глини, або може бути і невикористаної заготовкою для антропоморфної фігурки. Разом з тим,

обпалено предмет при високій температурі, в окислювальному режимі, тобто, найімовірніше, в горні.

Розподіл пластики на об'єктах комплексу. Отже, кількість предметів пластики, знайдених на об'єктах та території житлово-виробничого комплексу «Сім'я гончаря 1», становить 67 екземплярів. Вони представлені кількома групами пластики: антропоморфна, зооморфна, моделі жител, моделі саней, дрібна пластика різних форм, невизначені фрагменти. Особливий розряд трипільської пластики — скульптурні деталі на посудинах — нами не розглядався. Спробуємо охарактеризувати зони поширення тих чи інших предметів пластики. Будемо виходити з того, що всі вироби або їх фрагменти залишені жителями п'яти будинків, що входять в досліджуваний комплекс (рис. 11).

Загальна картина локалізації знахідок така: переважна більшість предметів знайдено в котловані (46 екз.), меншу їх кількість пов'язано з житловим сектором комплексу (20 екз.). Безпосередньо з будинків походять 12 екз., інші розповсюджені на прилеглий до житлових об'єктів території в радіусі 1—4 м. Треба відзначити два особливих випадки, коли фрагменти одного виробу знайдені на різних об'єктах — це дві половинки однієї моделі санчат з площадок 50 і 51, та два фрагменти також від однієї моделі санчат, які виявлено на площадці 46 та в котловані.

Тільки одна знахідка (фрагмент моделі санчат) знайдена у виробничій споруді — гончарному горні (горн «D»). Проте знахідок із ознаками перебування в конструкції горнів — це сліди багаторазових високотемпературних обпалів у закритому середовищі — знайдено більше. Вони всі виявлені в котловані.

Антропоморфні статуетки здебільшого (11 екз.) зустрічаються в котловані (рис. 11: 1). Значна їх частина розподілялася рівномірно по глибині в шарі засипки відходами виробництва і побутовим сміттям. Як особливі випадки можна розглядати знахідку археологічно цілої статуетки (заглиблення 1) і торса чоловічої (?) фігурки в найглибшій частині котловану нижче шару відходів (заглиблення 4). З двох фігурок, знайдених в житлах, одна виявлена в дальньому кінці подіуму, в районі вівтарної вимостки (житло 46), друга — в сінях (житло 45). На прилеглий до наземних будівель території один фрагмент (ніжка зі ступнею з виділеними пальчиками) знайдений зі вхідного боку між будівлями 47 і 50, ще один — з боку лівої стіни будинку (житло 47). Ще дві статуетки знайдені за протилежною від входу стороною будинку (житло 45 і між житлами 50 і 51).

Зооморфні статуетки також здебільшого походять з котловану (7 екз.). У будинках зооморфні фігурки зосереджені ближче до задньої торцевої стіни, з боку подіуму (рис. 11: 2).

Моделі саней, виявлені в житлах, зазвичай сконцентровані в районі вівтаря або подіуму

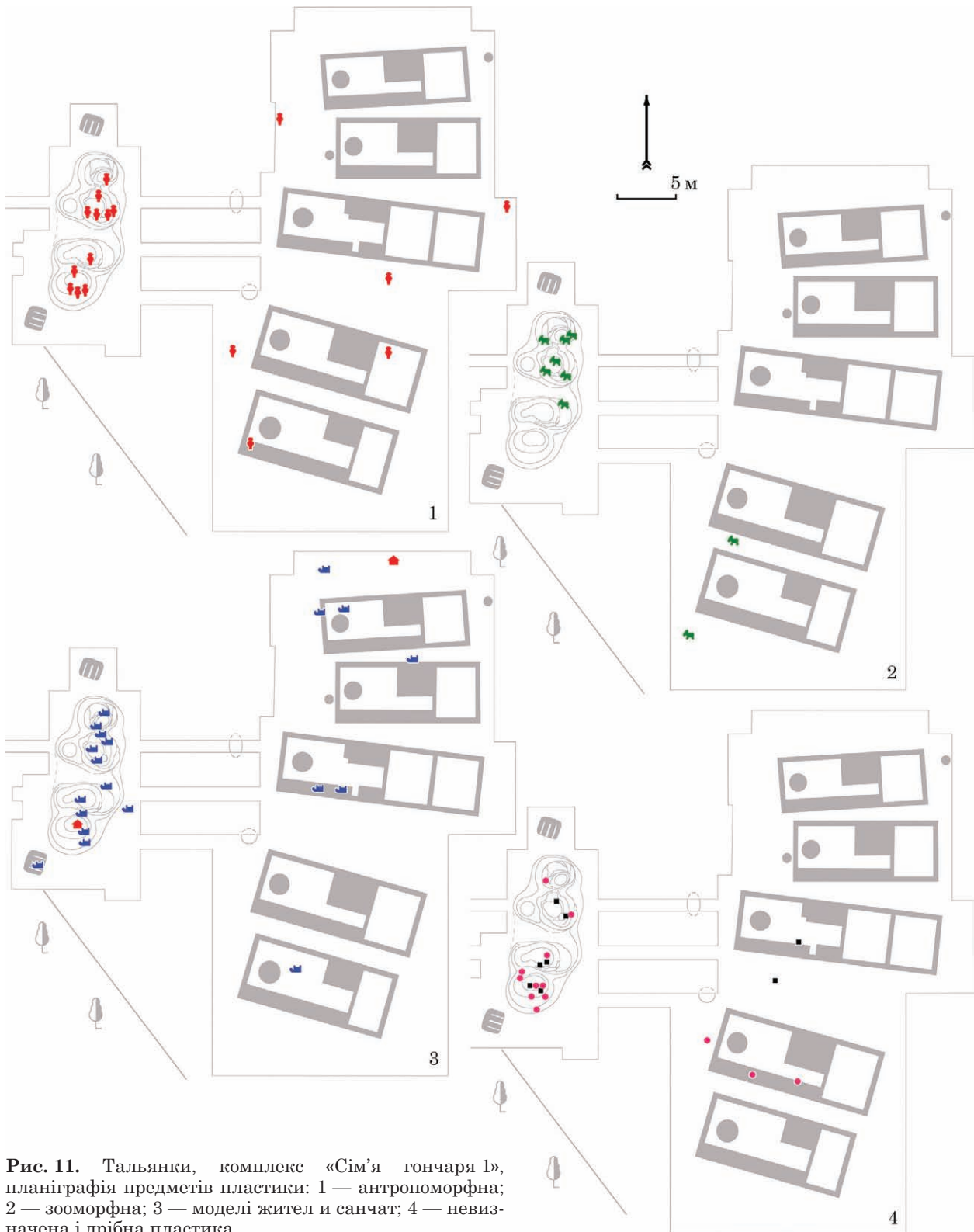

Рис. 11. Тальянки, комплекс «Сім'я гончаря 1», планіграфія предметів пластика: 1 — антропоморфна; 2 — зооморфна; 3 — моделі жител и санчат; 4 — невизначена і дрібна пластика

(рис. 11: 3). Так, саме на подіумі знаходилися цілі моделі з житла 47. Особливим випадком є знахідка двох половин однієї моделі санчат зі слабо вираженими полозами. Один фрагмент був знайдений на самому краю завалів житла 50 з північного боку, найближчого до житла 51, а другий в житловому приміщенні 51, за вітварем. Одним з пояснень такого розташування знахі-

док може бути сама ситуація, пов'язана з руйнуванням житла 51 — випаданням її південної стіни в бік житла 50. Це було добре зафіксовано в розкопі. Іншим варіантом може бути усвідомлене рознесення двох половинок однієї моделі в різні будинки їх мешканцями. Залишити непоміченими такі досить великі частини сакрально значущого предмета було б, напевно, важко.

Більша частина фрагментів моделей саней була знайдена в котловані (12 екз., деякі представлені двома фрагментами). Три з них, в тому числі і орнаментована модель без зооморфних наліпів, мають сліди багаторазового високо-температурного випалу. Ще один фрагмент, також ошлякований, походить безпосередньо з конструкції горна «D». Подібні знахідки траплялися і на інших об'єктах поселення Тальянки — при дослідженні комплексу «Сім'я гончаря 2» в котловані були знайдені фрагменти від декількох моделей санчат, також зі слідами ошлякування (Овчинников 2020, друкуються). Тобто, з упевненістю можна припускати, що частина з моделей санчат, виявлених в котловані, була задіяна раніше в конструкції горна як будівельний матеріал. В котлован вони потрапили разом з іншими відходами виробництва, мабуть, в результаті часткового розбирання і ремонтів горна.

Моделі жител знаходять, зазвичай, за межами будинків на рівні давньої поверхні. Так, за житлом 51 на відстані 3—3,5 м були знайдені фрагменти бокової стінки від моделі житла (рис. 11: 3). Унікальним є місце і умови знаходження моделі житла на трьох повздовжніх підпорках, знайденої в котловані. Вона була виявлена в самому нижньому шарі заповнення заглиблення 1, найближчого до горна «D». Шар складався майже виключно з золи, викинутої, мабуть, після найперших (пробних?) етапів роботи горна. Можливо, модель виявилася браком в результаті, наприклад, порушень температурного режиму під час випалу першої партії виробів. Це могло спричинити її скидання разом з першими відходами виробництва (золою), після прочищення топкових каналів горна. У той же час, не можна виключати і принесення жертви, пов'язаної зі зведенням горна і початком роботи гончаря.

Майже всі предмети дрібної пластики, за винятком мініатюрних посудинок з житла 45, були знайдені в котловані (10 екз.). Треба відзначити відносну концентрацію дрібної пластики (намистини, диск-«жетон») в самому нижньому, золистому шарі заповнення в заглибленні 1. Ще одну знахідку — «хлібець» — виявлено за житлом 45 (рис. 11: 4).

Фрагменти пластики, що не піддаються чіткому визначенню, концентрувалися в котловані (6 екз.). Ще дві знахідки пов'язані з житлом 47. Одна з них виявлена в районі подіуму, друга — вже за межами будівлі, з її південного боку (рис. 11: 4).

Висновки, узагальнення, гіпотези. Розвиток пластики, як одного з напрямів декоративно-прикладного мистецтва енеоліту, проходив у тісному зв'язку з розвитком всього керамічного виробництва, в першу чергу, найбільш масової категорії виробів — посуду. Це спостерігається в близькості технологічних прийомів, техніці оформлення поверхні і, іноді, в загальних сю-

жетах декорування. Водночас морфологічно це вочевидь різні розряди артефактів. Різним є і їхнє призначення — якщо посуд в своїй більшості, за винятком ритуального, використовувався повсякденно в побуті, то пластика — лише в культово-обрядовій діяльності. Близькі за техніко-технологічними характеристиками, виконані на високому художньому рівні і ті, і інші задовольняли, мабуть, також декоративно-естетичні потреби трипільського населення. Після закінчення певного терміну керамічні предмети ставали непридатними, перетворюючись на побутове сміття. Можна припустити, що утилізація більшості цих поламаних речей йшла однаково — уламки розбитого посуду разом з предметами культів, що відслужили свій термін, виносили за межі житла. Більша їх частина потрапляла у котловани, колишні кар'єри для добування будівельної глини, які після закінчення будівництва поступово перетворювалися на сміттєзбірники. В окремих випадках, пов'язаних з існуванням на поселеннях особливих виробничо-житлових комплексів, пов'язаних із гончарним виробництвом, якась частина керамічного бою могла повторно використовуватися як будівельний матеріал при спорудженні горнів. Згодом після ремонтів та реставрації горнів ці уламки так само потрапляли до котлованів.

Раніше дослідниками Трипільля неодноразово висловлювалася думка про можливий ритуалізований характер процесу заповнення заглиблених об'єктів (Гусев 1995, с. 85, 227—228; Овчинников 2005; 2014, с. 171—172; Відейко, Бурдо 2016). Щодо більшості рядових предметів пластики, знайдених в котловані комплексу «Сім'я гончаря 1», тобто таких, що досить масово представлені серед інших категорій артефактів, ми такого сказати не можемо. Фрагменти скульптурок рівномірно розподілені в шарах заповнення серед інших категорій знахідок (кераміка, шлак, кістки та ін.), а сам процес заповнення виглядає як скидання виробничих та побутових відходів. На користь цього припущення говорить і співвідношення загальної кількості кераміки і предметів пластики з жител і котловану. Так, на близько 11 тис. керамічних фрагментів, що походять з житлових будинків та прилеглої території, припадає 20 одиниці пластики. У котловані це співвідношення виглядає як 46 предметів пластики на близько 13370 одиниць кераміки.

У кераміці з горнів відсутні фрагменти антропоморфних і зооморфних статуеток, що може свідчити про якесь спеціальне сортування керамічного бою, використаного при їх будівництві. Водночас з цим уламки моделей санчат, задіяні в горнах як будівельний матеріал, зафіксовані вже на двох житлово-виробничих комплексах — «Сім'я гончаря 1» і «Сім'я гончаря 2». В основному, такі предмети виявляються в котлованах. Це може свідчити про те, що, не-

зважаючи на сакральне, здавалося б, значення цієї групи пластики, вона могла бути використана і як частина будівельних матеріалів нарівні з іншими керамічними уламками. Після ремонтів горнів ці фрагменти потрапляли до сміттєзбірників разом з іншими відходами.

Унікальні предмети пластики, вироби високої якості, не втрачали своєї значущості, ймовірно, і навіть після поломки. Їх поміщали або в особливі місця, або утилізували особливим способом. Так, цілі моделі санчат були знайдені на підвищенні-подіумі в житлі 47, а модель житла оригінальної форми виявлена в самому нижньому золистому шарі поглиблення біля горна «D». Там же були сконцентровані і кілька предметів дрібної пластики (намистини, «жетон»), а також ціла антропоморфна фігурка. В найглибшій частині північного сектора котловану, ближче до горна «A», були знайдені торец антропоморфної фігурки без ознак статі та фрагмент зооморфної голівки.

На особливу увагу заслуговує значна різниця в техніко-технологічних характеристиках статуеток, як антропоморфних, так і зооморфних, а саме у режимі та температурі випалу. Так, в колекції з одного комплексу ми маємо як прекрасно випалені вироби високої якості, так і слабо обпалені предмети, що буквально розсипаються в руках. Не менш цікаві й виліплені в примітивній манері або неповністю сформовані вироби. Всі перераховані вище моменти можуть вказувати на те, що іноді потреба у виготовленні скульптурок виникала спонтанно і далеко не завжди була пов'язана з роботою гончарного горна — випал малих форм міг проходити, наприклад, в побутових печах. Водночас, припускається і досить широке коло учасників процесу виготовлення пластики, в якому крім гончарів могли бути і «не-професіонали» — діти, учні і т. д.

ЛІТЕРАТУРА

Балабина, В. И. 1998. *Фигурки животных в пластике Кукутени-Триполья*. Москва: Старый сад.

Балабина, В. И. 2004. Глиняные модели саней культуры Кукутень-Триполье и тема пути. В: Гей, А. Н. (ред.). *Памятники археологии и древнего искусства Евразии. Памяти Виталия Васильевича Волкова*. Москва: ИА РАН, с. 180-213.

Бурдо, Н. Б. 2001. Теракота трипільської культури. В: Рижов, С. М., Бурдо, Н. Б., Відейко, М. Ю., Магомедов, Б. В. *Давня кераміка України*. 1: Археологічні джерела та реконструкції. Київ: ІА НАН України, с. 61-146.

Бурдо, Н. Б. 2003. Керамічні моделі саней трипільської культури. *Український керамологічний журнал*, 1 (7), с. 25-30.

Бурдо, Н. Б. 2013. *Реалистическая пластика культурного комплекса Триполье-Кукутень. Систематизация, типология, интерпретация*. Saarbrücken: LAP.

Видейко, М. Ю., Бурдо, Н. Б. 2016. «Погребенные дома» и ритуал сожжения поселений Кукутень-Триполья. В: Церна, С., Говедарица, Б. (ред.). *Культурные взаимодействия. Динамика и смыслы. Сборник статей в честь 60-летия И. В. Манзуры*. Кишинев, с. 175-191.

Видейко, М., Бурдо, Н. 2015. «Мегаструктура» — храм на трипільському поселенні біля с. Небелівка. В: Дяченко, О., Менотті, Ф., Рижов, С., Бунятян, К., Кадоров, С. (ред.). *Культурний комплекс Кукутень-Трипілля та його сусіди. Збірник наукових праць пам'яті Володимира Круця*. Львів: Астролябія, с. 309-334.

Видейко, М., Чапмен, Дж., Гейдарська, Б., Бурдо, Н., Овчинников, Э., Пашкевич, Г., Шевченко, Н. 2013. Исследования мегаструктуры на поселении трипольской культуры у с. Небелевка в 2012 году. *Tyragetia*, VII (XXII), 1, с. 97-124.

Видейко, М. Ю. 2004. Об'ємні глиняні символи трипільської культури. В: Відейко, М. Ю. (ред.). *Енциклопедія трипільської цивілізації*. 1. Київ: Укрполіграфмедіа, 469-471.

Гусев, С. О. 1995. *Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV—III тис. до н. е.* Вінниця: Антекс-УЛТД.

Гусев, С. О. 1996. Модели жител трипільської культури. *Археологія*, 1, с. 15-29.

Гусев, С. 1998. К вопросу о транспортных средствах трипольской культуры. *Российская археология*, 1, с. 15-28.

Збеневич, В. Г. 1989. *Ранний этап трипольской культуры на территории Украины*. Киев: Наукова думка, с. 109-119.

Корвин-Пиотровский, А. Г., Овчинников, Э. В. 2020. Производственные объекты комплекса «Семья гончара» на трипольском поселении Тальянки. *Etimak*, 3 (31): Спецвыпуск: Материалы II Международной научной конференции «Археология Східної Європи у первісну добу», с. 254-276.

Корвин-Пиотровский, О., Овчинников, Е., Черновол, Д., Чабанюк, В. 2018. Комплекс «Сім'я гончаря» на трипільському поселенні-гіганті Тальянки. В: *І Всеукраїнський археологічний з'їзд: Програма роботи та анотації доповідей (Ніжин, 23—25 листопада 2018 р.)*. Київ: ІА НАН України, с. 87-88.

Корвин-Пиотровский, О. Г., Овчинников, Е. В., Черновол, Д. К., Чабанюк, В. В. 2019. Комплекс «Сім'я гончаря» на трипільському поселенні-гіганті Тальянки. В: Чабай, В. П. (ред.). *І Всеукраїнський археологічний з'їзд: матеріали роботи*. Київ: ІА НАН України, с. 243-262.

Круц, В. А., Корвин-Пиотровский, А. Г., Мищка, К., Орлау, Р., Виндлер, А., Рассман, К. 2013. Тальянки 2012. Геомагнитные исследования. В: Круц, В. А., Корвин-Пиотровский, А. Г., Чабанюк, В. В., Шатило, Л. А. *Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2012 г.* Киев, с. 85-103.

Круц, В. А., Корвин-Пиотровский, А. Г., Рассман, К., Петерс, Д. 2011а. Тальянки: перезагрузка. Геомагнитная съемка три десятилетия спустя после работ В. П. Дудкина. В: Круц, В. А., Корвин-Пиотровский, А. Г., Рижов, С. Н., Черновол, Д. К., Чабанюк, В. В. *Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2011 г.* Киев, с. 60-85.

Круц, В. А., Корвин-Пиотровский, А. Г., Рижов, С. Н., Черновол, Д. К., Чабанюк, В. В. 2011b. *Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2011 г.* Киев.

Круц, В. А., Корвин-Пиотровский, А. Г., Чабанюк, В. В., Шатило, Л. А. 2013а. *Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2012 г.* Киев.

Мовша, Т. Г. 1975. *Антропоморфная пластика Триполья (реалистический стиль)*. Автореферат дисертації к. і. н. ІА НАН України.

Овчинников, Э. В. 2005. К вопросу о трипольском обряде оставления поселений. В: *Проблеми археології середнього Подніпров'я. До 15-річчя заснуван-*

ня Фастівського державного краєзнавчого музею. Київ; Фастів, с. 74-84.

Овчинников, Е. В. 2014. *Трипільська культура Канівського Подніпров'я (етапи VII—CI)*. Київ: Олег Філюк.

Овчинников, Е. В. 2018. Пластика з трипільських поселень Канівського Подніпров'я: нові надходження. *Археологія і давня історія України*, 3 (28), с. 93-108.

Овчинников, Э. В. 2020. Пластика из комплекса «Семья гончара 2» на трипольском поселении-гиганте Тальянки (в печати).

Погожева, А. П. 1983. *Антропоморфная пластика Триполья*. Новосибирск: Наука.

Рижов, С. М. 2002—2003. Глиняні моделі саней Кукутен-Трипільської спільності. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 2 (2002), 1 (2003), с. 56-57.

Рыбаков, Б. А. 1981. *Язычество древних славян*. Москва: Наука.

Шатило, Л. 2018. Кераміка з гончарних горен, розкопаних на поселенні Тальянки в 2013—14 рр. В: *І Всеукраїнський археологічний з'їзд: Програма роботи та анотації доповідей (Ніжин, 23—25 листопада 2018 р.)*. Київ: ІА НАН України, с. 102-103.

Шмаглій, М. М. 2001. *Великі трипільські поселення і проблема ранніх форм урбанізації*. Київ: Тираж.

Якубенко, О. О. 1999. Моделі жител з трипільських колекцій музею. В: *Національний музей історії України: його фундатори та колекції*. Київ, с. 86-111.

Burdo, N. 2014. Anthropomorphic plastic art of Trypillia culture: dialectic of similarities and differences. In: Ursu, C.-E., Terna, S. (eds.). *Anthropomorphism and symbolic behaviour in the Neolithic and Copper Age communities of South-Eastern Europe*. Suceava: Karl A. Romstorfer, p. 303-364.

Chapman, J., Videiko, M., Hale, D., Gaydarska, B., Burdo, N., Rassmann, K., Mischka, C., Müller, J., Korvin-Piotrovskiy, A., Kruts, V. 2014. The Second Phase of the Trypillia Mega-Site Methodological Revolution: A New Research Agenda. In: *European Journal of Archaeology*, 17, 3, p. 369-406.

Chernovol, D. 2012. Houses of the Tomashovskaya local group. In: Menotti, F., Korvin-Piotrovskiy, A. G. (ed.). *The Tripolye culture giant-settlements in Ukraine: formation, development and decline*. Oxford; Oakville: Oxbow Books, p. 182-210.

Gusev, S. A. 1995. Hausmodelle der Tripolje-Kultur. *Praehistorische Zeitschrift*, 70, 2, s. 175-189.

Korvin-Piotrovskiy, A., Hofmann, R., Rassmann, K., Videiko, M., Brandstätter, L. 2016. Pottery kilns in Trypillian settlements: Tracing the division of labour and the social organization of Copper Age communities. In: Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. (ed.). *Trypillia Mega-Sites and European Prehistory: 4100—3400 BCE*. London; New York: Routledge, p. 221-252.

Kruts, V. A., Korvin-Piotrovskiy, A. G., Rassmann, K. 2014. New discovery of the kilns in Tripolian settlement-giant Talianki. In: *Cucuteni Culture within the European Neo-Neolithic Context: International Colloquium Cucuteni — 130*. Piatra-Neamt: Constantin Matasa, p. 117-121.

Shatilo, M. Ornaments and Signs on the Sledge Models from Talianki (Excavation 2012) — Art Decor or a Source of Information? In: Lazarovici, C.-M., Lazarovici, G. (ed.). *Papers presented at the international symposium «From Symbols to Signs. Signs, Symbols, Rituals in sanctuaries»*. Suceava, Romania, 9—11 September 2016. In *Memoriam Gheorghe Dumitroaia*, Suceava 2017, 177-185.

REFERENCES

Balabina, V. I. 1998. *Figurki zhivotnykh v plastike Kukuteni-Tripolia*. Moskva: Staryi sad.

Balabina, V. I. 2004. Gliniane modeli sanei kultury Kukuten-Tripole i tema puti. In: Gei, A. N. (ed.). *Pamiatniki arkheologii i drevnego iskusstva Evrazii. Pamiat Vitaliia Vasilevicha Volkova*. Moskva: IA RAN, s. 180-213.

Burdo, N. B. 2001. Terakota trypilskoï kultury. In: Ryzhov, S. M., Burdo, N. B., Videiko, M. Yu., Mahomedov, B. V. *Davnia keramika Ukrainy*. 1: Arkheolohichni dzhherela ta rekonstruktsii. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 61-146.

Burdo, N. B. 2003. Keramichni modeli sanei trypilskoï kultury. *Ukrainskyi keramolohichnyi zhurnal*, 1 (7), s. 25-30.

Burdo, N. B. 2013. *Realisticheskaia plastika kulturnogo kompleksa Tripole-Kukuten. Sistematizatsiia, tipologiia, interpretatsiia*. Saarbrücken: LAP.

Videiko, M. Iu., Burdo, N. B. 2016. «Pogrebennye doma» i ritual sozhzheniia poselenii Kukuten-Tripolia. In: Tserna, S., Govedaritsa, B. (ed.). *Kulturnye vzaimodeistviia. Dinamika i smysly. Sbornik statei v chest 60-letiiia I. V. Manzury*. Kishinev, s. 175-191.

Videiko, M., Burdo, N. 2015. «Mehastrukturа» — khram na trypilskomu poselenni bilia s. Nebelivka. In: Diachenko, O., Menotti, F., Ryzhov, S., Buniatian, K., Kadrov, S. (ed.). *Kulturnyi kompleks Kukuten-Trypilla ta yoho susydy. Zbirnyk naukovykh prats pam'iaty Volodymyra Krutsa*. Lviv: Astroliabiiia, s. 309-334.

Videiko, M., Chapmen, Dzh., Geidarska, B., Burdo, N., Ovchinnikov, E., Pashkevich, G., Shevchenko, N. 2013. Issledovaniia megastruktury na poselenii tripolskoï kultury u s. Nebelevka v 2012 godu. *Tyragetia*, VII (XXII), 1, s. 97-124.

Videiko, M. Yu. 2004. Ob'iemni hlyniiani symvoly trypilskoï tsyvilizatsii. 1. Kyiv: Ukrpolihrafmedia, 469-471.

Husiev, S. O. 1995. *Trypilska kultura Serednoho Pobuzhzhia rubezhu IV—III tys. do n. e.* Vinnytsia: Anteks-ULTD.

Husiev, S. O. 1996. Modeli zhytel trypilskoï kultury. *Arkheolohiia*, 1, s. 15-29.

Gusev, S. 1998. K voprosu o transportnykh sredstvakh tripolskoï kultury. *Rossiiskaia arkheologia*, 1, s. 15-28.

Zbenovich, V. G. 1989. *Rannii etap tripolskoï kultury na territorii Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka, s. 109-119.

Korvin-Piotrovskii, A. G., Ovchinnikov, E. V. 2020. Proizvodstvennye obiekty kompleksa «Semia gonchara» na tripolskom poselenii Talianki. *Eminak*, 3 (31): Spetsvyypusk: Materialy II Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii «Arkheolohiia Skhidnoi Yevropy u pervisnu dobu», s. 254-276.

Korvin-Piotrovskiy, O., Ovchynnykov, E., Chernovol, D., Chabaniuk, V. 2018. Kompleks «Sim'ia honcharia» na trypilskomu poselenni-hihanti Talianky. In: *I Vseukrainskyi arkheolohichnyi z'їzd: Prohrama roboty ta anotatsii dopovidei (Nizhyn, 23—25 lystopada 2018 r.)*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 87-88.

Korvin-Piotrovskiy, O. H., Ovchynnykov, E. V., Chernovol, D. K., Chabaniuk, V. V. 2019. Kompleks «Sim'ia honcharia» na trypilskomu poselenni-hihanti Talianky. In: Chabai, V. P. (ed.). *I Vseukrainskyi arkheolohichnyi z'їzd: materialy roboty*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 243-262.

Kruts, V. A., Korvin-Piotrovskii, A. G., Mishchka, K., Or-lau, R., Vindler, A., Rassman, K. 2013. Talianki 2012. Geomagnitnye issledovaniia. In: Kruts, V. A., Korvin-Piotrovskii, A. G., Chabaniuk, V. V., Shatilo, L. A. *Tripolskoe poselenie-gigant Talianki. Issledovaniia 2012 g.* Kiev, s. 85-103.

Kruts, V. A., Korvin-Piotrovskii, A. G., Rassman, K., Peters, D. 2011a. Talianki: perezagruzka. Geomagnitnaia sieemka tri desiatiletiiia spustia posle rabot V. P. Dudkina. In: Kruts, V. A., Korvin-Piotrovskii, A. G., Ryzhov, S. N., Chernovol, D. K., Chabaniuk, V. V. *Tripolskoe poselenie-gigant Talianki. Issledovaniia 2011 g.* Kiev, s. 60-85.

Kruts, V. A., Korvin-Piotrovskii, A. G., Ryzhov, S. N., Chernovol, D. K., Chabaniuk, V. V. 2011b. *Tripolskoe posele-nie-gigant Talianki. Issledovaniia 2011 g.* Kiev.

Kruts, V. A., Korvin-Piotrovskii, A. G., Chabaniuk, V. V., Shatilo, L. A. 2013a. *Tripolskoe poselenie-gigant Talianki. Issledovaniia 2012 g.* Kiev.

Movsha, T. G. 1975. *Antropomorfnaia plastika Tripolia (realisticheskii stil)*. Avtoreferat disertatsii k. i. n. IA NAN Ukraini.

Ovchinnikov, E. V. 2005. K voprosu o tripolskom obriade ostavleniia poselenii. In: *Problemy arkheologii serednoho Podniprovia. Do 15-richchia zasnuvannia Fastivskoho derzhavnogo kraieznavchoho muzeiu*. Kyiv; Fastiv, s. 74-84.

Ovchinnikov, E. V. 2014. *Trypilska kultura Kanivskoho Podniprovia (etapy BII—CI)*. Kyiv: Oleh Filiuk.

Ovchinnikov, E. V. 2018. Plastyka z trypils'kykh poselen Kanivskoho Podniprovia: novi nadkhodzhennia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (28), s. 93-108.

Ovchinnikov, E. V. 2020. Plastika iz kompleksa «Semia gonchara 2» na tripolskom poselenii-gigante Talianki (v pechati).

Pogozheva, A. P. 1983. Antropomorfnaia plastika Tripolia. Novosibirsk: Nauka.

Ryzhov, S. M. 2002—2003. Hlyniani modeli sanei Kukuuten-Trypils'koi spilnosti. *Arkheolohichni lytopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 2 (2002), 1 (2003), s. 56-57.

Rybakov, B. A. 1981. *Iazychestvo drevnikh slavian*. Moskva: Nauka.

Shatylo, L. 2018. Keramika z honcharynykh horen, rozkopanykh na poselenni Talianky v 2013—14 rr. In: *IVseukrains'kyi arkheolohichniy z'izd: Prohrama roboty ta anotatsii dopovidei (Nizhyn, 23—25 lystopada 2018 r.)*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 102-103.

Shmahlii, M. M. 2001. *Velyki trypils'ki poselennia i problema rannikh form urbanizatsii*. Kyiv: Tyrash.

Yakubenko, O. O. 1999. Modeli zhytel z trypils'kykh kolektsii muzeiu. In: *Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy: yoho fundatory ta kolektsii*. Kyiv, s. 86-111.

Burdo, N. 2014. Anthropomorphic plastic art of Trypillia culture: dialectic of similarities and differences. In: Ursu, C.-E., Terna, S. (eds.). *Anthropomorphism and symbolic behaviour in the Neolithic and Copper Age communities of South-Eastern Europe*. Suceava: Karl A. Romstorfer, p. 303-364.

Chapman, J., Videiko, M., Hale, D., Gaydarska, B., Burdo, N., Rassmann, K., Mischka, C., Müller, J., Korvin-Piotrovskiy, A., Kruts, V. 2014. The Second Phase of the Trypillia Mega-Site Methodological Revolution: A New Research Agenda. In: *European Journal of Archaeology*, 17, 3, p. 369-406.

Chernovol, D. 2012. Houses of the Tomashovskaya local group. In: Menotti, F., Korvin-Piotrovskiy, A. G. (ed.). *The Tripolye culture giant-settlements in Ukraine: formation, development and decline*. Oxford; Oakville: Oxbow Books, p. 182-210.

Gusev, S. A. 1995. Hausmodelle der Tripolje-Kultur. *Præhistorische Zeitschrift*, 70, 2, s. 175-189.

Korvin-Piotrovskiy, A., Hofmann, R., Rassmann, K., Videiko, M., Brandstätter, L. 2016. Pottery kilns in Trypillian settlements: Tracing the division of labour and the social organization of Copper Age communities. In: Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. (ed.). *Trypillia Mega-Sites and European Prehistory: 4100—3400 BCE*. London; New York: Routledge, p. 221-252.

Kruts, V. A., Korvin-Piotrovskiy, A. G., Rassmann, K. 2014. New discovery of the kilns in Tripolian settlement-giant Talianki. In: *Cucuteni Culture within the European Neo-Eneolithic Context: International Colloquium Cucuteni — 130*. Piatra-Neamt: Constantin Matasa, p. 117-121.

Shatilo, M. Ornaments and Signs on the Sledge Models from Talianki (Excavation 2012) — Art Decor or a Source of Information? In: Lazarovici, C.-M., Lazarovici, G. (ed.). *Papers presented at the international symposium «From Symbols to Signs. Signs, Symbols, Rituals in sanctuaries»*. Suceava, Romania, 9—11 September 2016. In Memoriam Gheorghe Dumitroaia, Suceava 2017, 177-185.

E. V. Ovchinnikov

«TERRACOTTA» ITEMS FROM THE TRYPILLIAN SETTLEMENT-GIANT TALIANKI (COMPLEX «CERAMIST'S FAMILY 1», EXCAVATIONS 2011—2017)

During 2011—2017 Trypillian expedition of the Institute of Archaeology of NASU carried out research of the residential-industrial complex «Ceramist's Family 1» on the trypillian settlement-giant Talyanki

(3800 BC, Tomashivskaia locally-chronological version of the culture). This complex was located in the western part of the northern sector of the settlement. Its boundaries determined by gaps in the built-up of a single line of the houses. As a separate structure of the settlement, this complex consisted from five houses, three kilns, a production pit, consisting of several depressions, and two small pits.

This article is devoted to analysis of ceramic items that are usually associated with ritual and ceremonial activities and founded on the territory of the designated complex, primarily their planigraphic distribution. The collection consists of 67 items and includes 17 anthropomorphic and 9 zoomorphic figurines, 2 models of dwellings, 18 models of sledges, 4 models of vessels, 6 small geometric objects (balls, cones, chips), 3 ceramic ornaments and 8 small relief pieces that are not part of ceramic vessels. Most of the items found in the pit (46 items), a smaller number of them are associated with the residential sector of the complex (20 items) and only half of them (12 items) originate directly from houses, the rest are distributed in the adjacent territory within a radius of 1—4 m from residential buildings. Only one item found in the kiln «D».

The vast majority of «terracotta» items are fragmented. Its disposal, like the ceramic dishes, went the same way — the debris taken out of the houses. Most of them fell into the pits; a smaller part of the ceramic broken used as a building material for the construction of kilns. Overall, the ratio of vessels fragments and fragments of «terracotta» items at different objects of the complex is close. Therefore, for 20 units of «terracotta» items found in houses and the adjacent territory, there are about 11 thousand ceramic fragments of vessels. Forty-six of «terracotta» items from the big pit oppose for about 13 thousand of ceramic fragments of dishes. Only one fragment of the sledge model comes directly from the kiln construction. Unique «terracotta» items, high quality wares, did not lose their importance, probably even after the breakdown. They either put in special places or disposed of in a special way. Thus, entire models of sledges was found on the podium in house 47, and a model of a uniquely shaped found in the lowest ash layer in one of the depressions of the large pit near the kiln «D». In rare cases, anthropomorphic and zoomorphic figurines founded in the deepest parts of the pit.

The difference in the technical and technological characteristics of various «terracotta» items may indicate that the need to make sculptures sometimes arose spontaneously and was far from always associated with the specialized work of the kiln. We assume the likelihood of a wide range of participants in the «terracotta» making process, in which, in addition to potters, there could be «non-professionals» — children, apprentice, etc.

Keywords: Cucuteni-Trypillia, settlement-giants, anthropomorphic and zoomorphic ceramic figurines, models of dwellings and sledges, planigraphy.

Одержано 2.03.2021

ОВЧИННИКОВ Едуард Вікторович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

OVCHYNNYKOV Eduard, PhD, Senior Research Fellow, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-2570-5029,

e-mail: ed.ovchin@gmail.com.